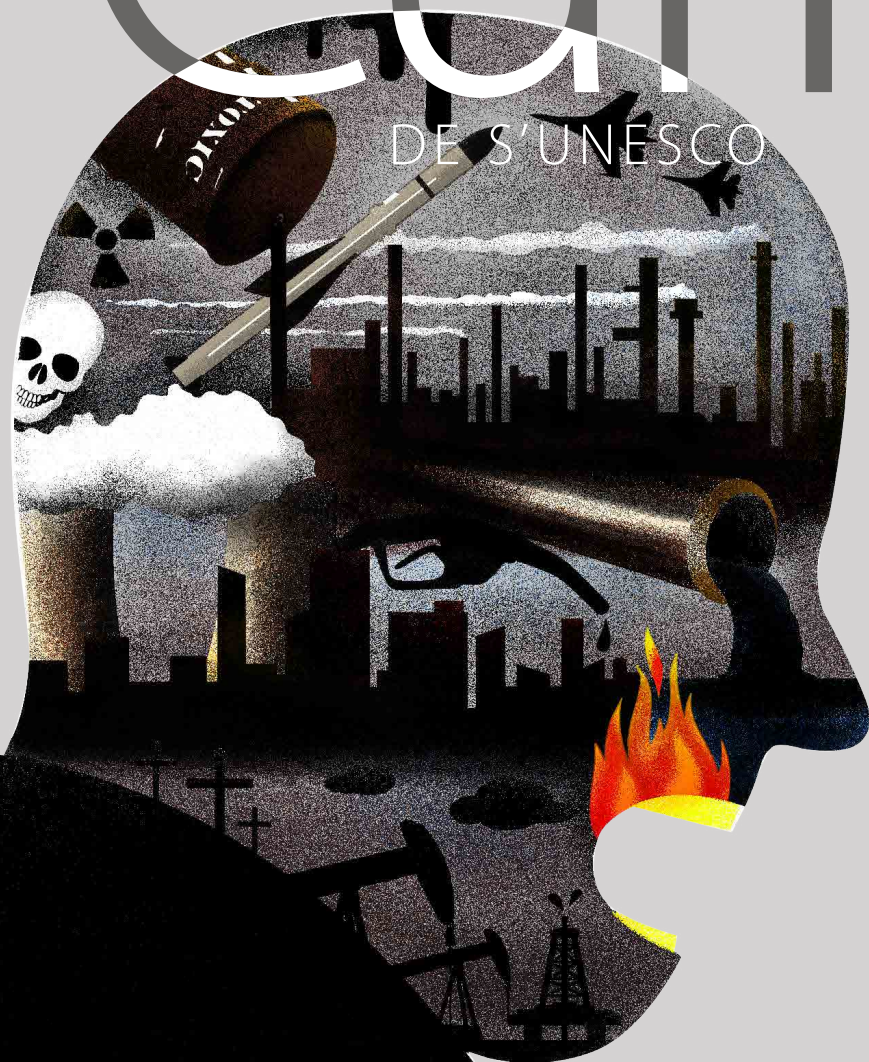

SU Curreu

DE S'UNESCO

abril-làmpadas 2018

Bene bènnidos a
s'Antropotzene!

ISSN 1020-8690
01802
9 771020 869007

Organizatzione
de sas Natziones Unidas
pro s'educatzione,
sa sièntzia e sa cultura

FALCO

Faghide connòschere su **Curreu** de s'UNESCO!

Publicadu in 9 limbas:
àrabu, esperanto, frantzesu,
inglesu, ispagnolu, portughesu,
russu, sardu e tzinesu.

**Abbonade-bos
a sa versione digitale
in sardu e àteras limbas**

**100%
GRATÙITU**

<http://fr.unesco.org/courier/subscribe>

Versione SARDA, in pabiru
Abbonamentu a 4 nùmeros: **27€**
(petzi pro s'Istadu italianu)

1 nùmeru: **7€**

In bèndida finas in sas mègius **LIBRERIAS**
WEB: <http://www.papiros.org/it/>

SU
Curreu
DE S'UNESCO

est publicadu cun s'ajudu de su **FLS**

▶ Pro comporare
su **Curreu** in sardu

Pro sa diversidade linguistica

e de:

L'ALTRA CULTURA cooperativa, **ARISTANIS**

SMALLCODES, Firenze

OPEN / FINSTRAL, Nùgoro

SOTZIEDADE PRO SA LIMBA SARDA, Tàtari

PAPIROS edizioni, Nùgoro

2018 • n. 2 • Publicadu dae su 1948

Su Curreu de s'UNESCO est unu trimestrale publicadu dae s'Organizatzione de sas Natziones Unidas pro s'educatzione, sa sièntzia e sa cultura. Promovet sos ideales de s'Organizatzione, ispainende cuncàmbios de ideas in argumentos de interessu internatzionale in acordu cun su mandadu suo.

Su Curreu de s'UNESCO est publicadu gràtzias a s'ajudu dadivusu de sa Repùblica popolare de Tzina.

Diretore de sa publicatzione: Eric Falt

Diretore esecutivo: Vincent Defourny

Diretore editoriale: Jasmina Šopova

Diretore de sa produttione

e de sa promotzione: Ian Denison

Segretària de redatzione: Katerina Markelova

Redatora: Chen Xiaorong

Redatora digitale: Malahat Ibrahimova

Iconògrafa: Danica Bijeljic

Produttione digitale: Denis Pitzalis

Relatziones cun sos mèdios: Clare Sharkey

Assistente amministrativa e editoriale:

Carolina Rollán Ortega

Setzione Mirada ampra: Mary de Sousa

Diretores linguísticos:

Inglesu: Shiraz Sidhva

Àrabu: Anissa Barrak

Tzinesu: Sun Min e China Translation & Publishing House

Ispagnolu: Lucia Iglesias Kuntz

Frantzesu: Régis Meyran

Russu: Marina Yaloyan

Gràfica: Corinne Hayworth

Illustratzione de sa coberta: © Eva Vázquez

Diretores de sas coeditziones:

Portughesu: Ana Lúcia Guimarães

Esperanto: Trezoro Huang Yinbao

Sardu: Diegu Corràine

Editzione in sardu de PAPIROS edizioni:

Traduttione: Diegu Corràine, Lisandru Beccu

Responsàbile: Lutzianu Piras (*La Nuova Sardegna*)

Registratzione: Tribunale de Nùgoro,

su 20.10.2000, n. 2

Redatzione: Papiros ed., c/ de Lombardia 46,

08100 NÙGORO, tel. +39 3496726349

Versione pdf gratuita: <https://fr.unesco.org/courier/subscribe>

Bèndida versione imprentada: **Librerias:**

7€ (1 nùmeru); **Abbonamentu:** 27€/an (4 nùmeros)

http://www.papiros.org; Web: <http://www.papiros.org/it/>

Custu preju corrispondet a sos gastos de imprenta e de distributzione de sa rivista, bèndida sena finalidades lucrativas. • *Imprentadu in Itàlia*

Clàusola de non responsabilidade: S'UNESCO non garantit sa cunformidade de s'edizzone sarda cun s'originale publicadu in sas ses limbas ufiziales de s'Organizatzione.

Informatziones e deretos de còpia: courier@unesco.org
7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

© UNESCO 2018 – REV.01

Periòdicu publicadu in atzessu liberu cun lissèntzia Attribution-ShareAlike 3.0 IGO (CC-BY-SA 3.0 IGO) (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/igo/>). Sos utilizadores de su contennutu de sa publicatzione presente publication atzetant sos tèrmines de impreu de s'Archiviu abertu de atzessu liberu UNESCO (www.unesco.org/open-access/terms-use-ccbysa-fr).

Sa lissèntzia presente s'aplicat petzi a sos testos. Pro s'impreu de imàgines, bi bolet una dimanda de autorizatzione preventiva.

Sos nùmenes impreados in custa publicatzione e sa presentada de sos datos chi bi figurant no implicant dae bandas de s'UNESCO peruna leada de positzione in contu de s'istatutu giuridicu de sos istados, territòrios, tzitades o zonas, o de sas autoridades issoro, ne in contu de linias de làcana. Sas ideas sos pàrreres espressados in custa publicatzione sunt sas de sos autores issoro; non rifletint a mala gana sos puntos de vista de s'UNESCO e no impinnant in peruna manera s'Organizatzione.

Isetende

SOS eroes

Òpera de s'artista britànnicu
Mandy Barker, de sa sèrie PENALTY -
marine debris football.

© Mandy Barker (mandy-barker.com)

Cando ses cumintzende a lèghere custu nùmeru de su Curreu de abri-le-làmpadas de su 2018, tue ses istende in s'èone Fanerozòicu, in s'era Tzenozòica, in su perìodu Cuaternariu e in s'època de s'Olotzene —totu partes de s'iscala de su tempus geològicu de su praneta nostru, a ue de seguru s'at a agiùnghere luego un'àtera taca: s'Antropotzene.

Dae prus de 10 000 annos, sa Terra est intrada in s'Olotzene (dae su gregu «intreu» e «reggente»). Ma sas atividades umanas tenent un'impatu gasi significativu e generalizadu in su sistema planetariu chi sos sientziados si pregontant dae a su nessi duas décadas si andat bene a faeddare de un'època noa, in su cumintzu batijada Antropotzene (dae su gregu «èssere umanu» e «reggente») dae su biòlogu americanu Eugene F. Stoermer. Su tèrmine l'at popularizadu, in su cumintzu de sos annos 2000, su prèmiu Nobel de chimica olandesu Paul Crutzen. A pustis, non sessat de pilisare dibàtidos in su mundu sientificu e de interessare s'opinione pùblica.

At a tocàre a sa comunidade internatzionale de paleontòlogos, geòlogos e àteros istratigrafistas —e mesicamente a sa Cummissione internatzionale de istratigrafia e a s'Unione internatzionale de sas sientzias geològicas (IUGS)— de istabilire si si tratat de un'època geològica o si s'Antropotzene at a denominare in sas entziclopedias de su tempus venidore unu cuntzetu filosòficu chi punnat a pònnere a s'alerta s'umanidade de sos sèculos 20 e 21 de sas minetzas chi sas atividades suas ant a àere fatu ingraviare a su praneta.

Isetende custa sentèntzia, sos sientziados argumentant, cuntierrant, si briant. Comente faghimus a datare su cumintzu de custa època noa ipotètica? Cun àteras allegas, dae cando est chi diamus èssere responsàbiles de unu protzessu chi diat pòdere èssere fatale pro su praneta?

A pàrrere de unos, s'Antropotzene no est si no un'àteru nùmene pro s'època chi nois cramamus Olotzene, cando sos umanos

ant cumintzadu a praticare una pressione in s'ambiente dae 10 000 annos, a pustis de sa sedentarizatzione e de s'imbentu de sa massaria. A pàrrere de àteros, s'Antropotzene diat èssere cumintzadu a bias de su 1800, cun sa rivoltuzione industriale. Àteros galu pessant chi s'Antropotzene siat essidu a campu dae sa prima esplosione atòmica de su 1945.

Sende chi b'at totu custas diferèntzias de idea, sunt raros a beru sos chi non reconnoschent chi in s'ùrtimu mesu sèculu s'istadu de su praneta est peoradu prus in presse e in manera prus dramàtica chi non mai: muntones istremenados de plàstica in sas arenas e su mare, isvilupu, sena paragone in su tempus passadu, de materiales noos chi cugùgiant sa cara de sa terra e chi podent ritzicare pagu a beru, terrinos impapados de fertilizante, aumentu e de su tassu de atzidade de sos mares, livellos de incuinamentu sena paragone, erosione de sos padentes tropicales, triulu de sos ecosistemas, estintzione isparentosa de ispètzias e minimòngiu dannàrgiu de sa biodiversidade, caentòngiu climàticu...

De chie est sa neghe? De sos òmines —rispondet su prus de sos sientziados. Tocat a ischire, però, si totu nois diamus dèvere giùghere su matessi càrrigu de responsabilidade. Calicunu dat sa neghe mesicamente a su sistema capitalista, nàschidu in Otzidente, faeddant de Capitalotzene o de Otzidentalotzene. Semus currende deretos a sa disaura? B'at chie est profetizende sa fine de su mundu! Sunt essende a campu ideas comentate su Chtulhutzene o su Thanatotzene pro inditare chi su mostu s'est cuende, chi sa morte nos est isetende...

B'at finas espertos, prus moderados a beru, chi non sunt prus pagu pessamentados de s'incapatzidade de detzidere de sos chi devente leare unu pessu. «Est acuntessende comentate si s'umanidade, dormida, siat isetende s'agabbu de sa pellicula e su momentu in ue sos eroes ant a bènnere pro sistemare totu e in ue amus a èssere totus cuntentos e ditzosos pro semper», amus a lèghere in custas pàginas.

Su cunfrontu de ideas est currende, sas solutzione tardant a bènnere. Custu nùmeru de su Curreu mustat in cale puntu semus.

Argumentos

MIRADA AMPRA

7 **Antropotzene: sas postas vitales de unu cunfrontu científicu**
Liz-Rejane Issberner e Philippe Léna

11 **Dipesh Chakrabarty : s'umanitàde est una fortza geològica**
Intervista de Shiraz Sidhva

15 **Su pesu insostenibile de sa tecnosfera**
Jan Zalasiewicz

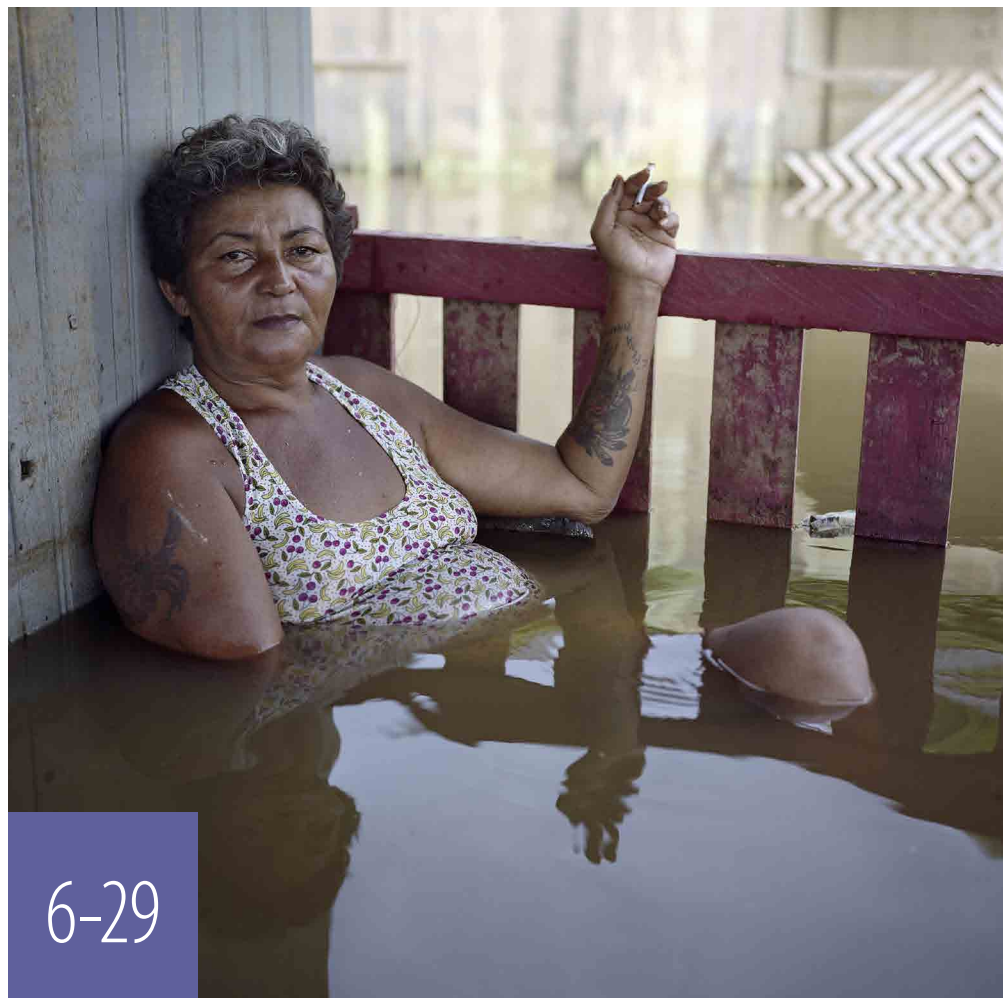
18 **Sa rana chi diat chèrrere torrare a sa lustrura sua**
Karla Jiménez Comrie

20 **Cun su cambiamentu climàticu, sa minetza de cunflitos noos**
Caitlin E. Werrell et Francesco Femia

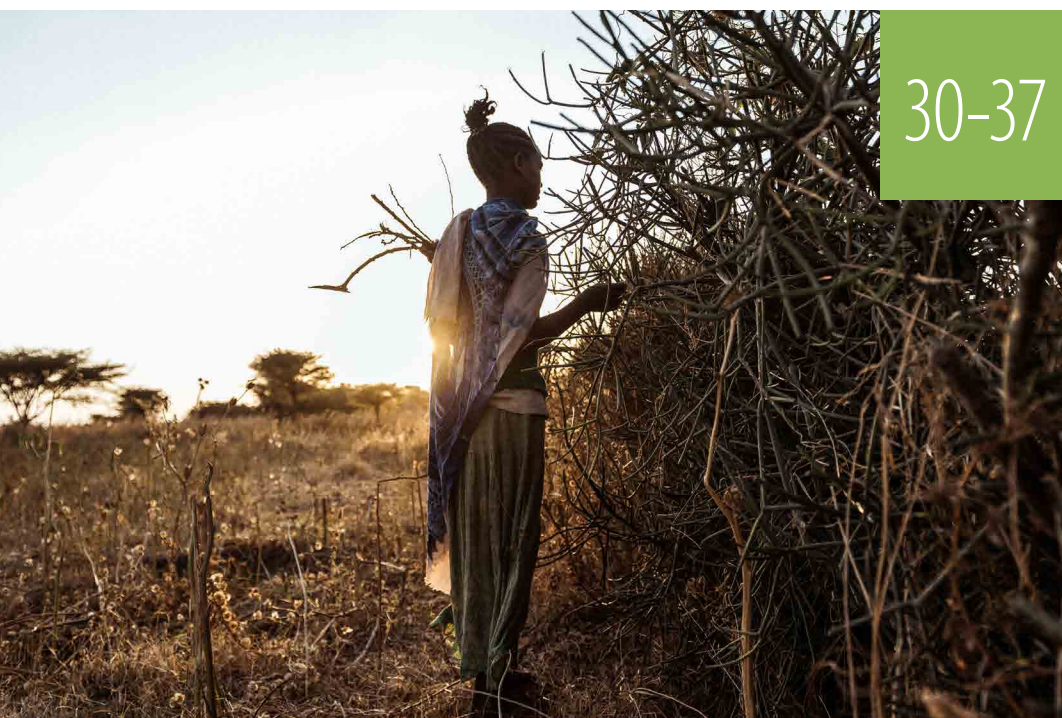
23 **Bidu dae Dominica: Antropotzene o Capitalotzene?**
Andreas Malm

26 **Francis Chateauraynaud : Bastu cun su discursu catastrofista!**
Intervista de Régis Meyran

28 **Lèssicu de s'Antropotzene**

6-29

30-37

ZOOM

Una die ordinària in sa vida de Qello
Ignacio Marín e Katerina Markelova

38-49

IDEAS

Nois, tzeracos e allogateris de sa Terra
Souleymane Bachir Diagne

39

Creolizare sa notzione de umanidade
Mireille Delmas-Marty

42

Una letzione de umanidade
Abdourahman A. Waberi

47

50-53

54-62

ATUALIDADES

55

Atene: libros in totue
Anna Routsis

56

Prenare su bòidu culturale
Lucy Mushita

58

Cando sos giòvanos Africanos torrant a imbentare sa politica
Hamidou Anne

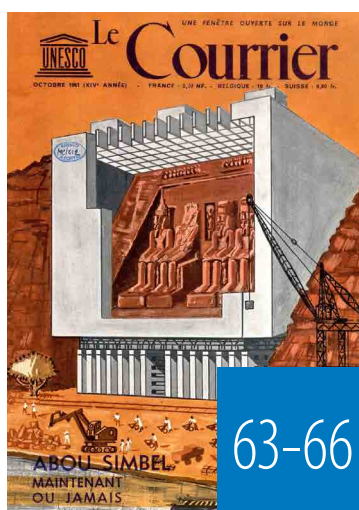
60

Ascurtade sa boghe de su lagu
Chen Xiaorong

INVITADA NOSTRA

Bibi Russell o sa magia in punta de pòddighes
Intervista de Krista Pikkat e Jasmina Šopova

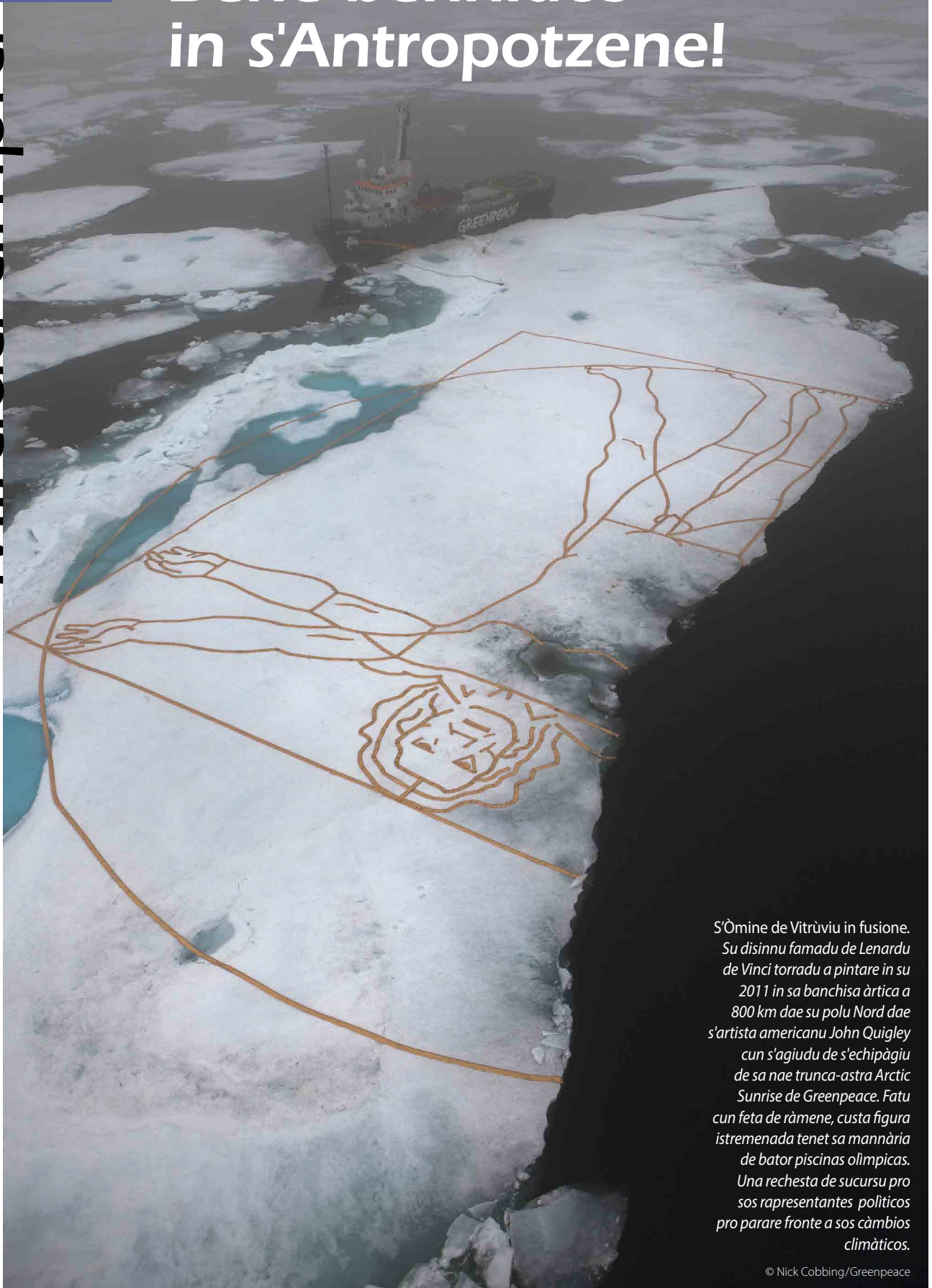
63-66

ISPETZIALE 70 ANNOS

Su colossu cun sos pees de marmaru
Roberto Markarian

Bene bènnidos in s'Antropotzene!

S'Òmine de Vitruvius in fusione.
Su disinnu famadu de Lenardu
de Vinci torradu a pintare in su
2011 in sa banchisa àrtica a
800 km dae su polu Nord dae
s'artista americanu John Quigley
cun s'agiudu de s'echipàgiu
de sa nae trunca-astrea Arctic
Sunrise de Greenpeace. Fatu
cun feta de ràmene, custa figura
istremenada tenet sa mannària
de bator piscinas olimpicas.
Una rechesta de sucursu pro
sos representantes políticos
pro parare fronte a sos càmbios
climáticos.

© Nick Cobbing/Greenpeace

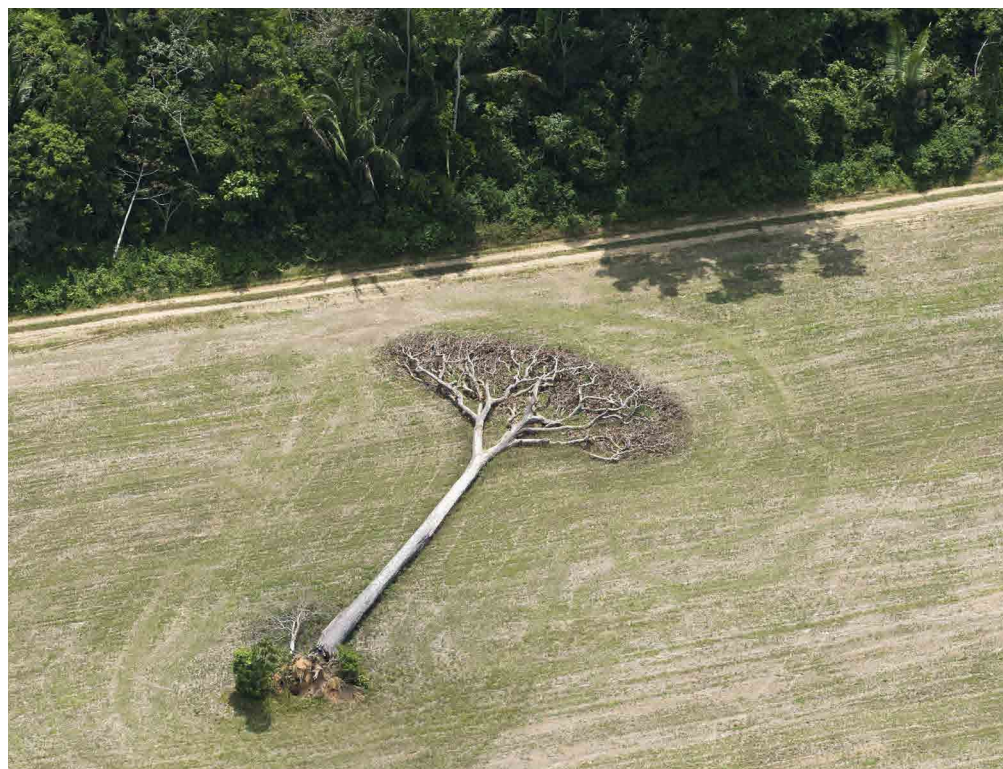
Antropotzene:

sas postas vitales de unu cunfrontu sientificu

Liz-Rejane Issberner e Philippe Lena

Su tèrmine de Antropotzene l'ant formadu pro dare contu de s'impatu in su clima e in sa biodiversidade de s'acùmulu lestru de gas a efetu serra, e finas a sos disacatatos irreversibiles causados dae su consumu isreguladu de sas risorsas naturales. Ma, dae custa idea tocat a nde bogare un'època geològica noa? Su cunfrontu in mesu de sos sientziados est bastante acanidu. Sas solutziones sunt malas a bènnere. A nàrrere sa giusta, semus parende fronte a una negatzione colletiva, frutu de una fide simple in su progressu, de s'ideologia consumista e de grupos de pressione econòmicos poderosos.

© Daniel Beltrá/Greenpeace

Fotografia aèrea chi mostrat sa deforestatzione in su nord de s'Istadu de su Parà in Brasile (2013). A pàrrere de su giornale frantzesu Le Monde, in custu istadu aiat minimadu sa deforestatzione de s'84 % intre su 2004 e su 2012, in antis chi custa esseret crèschida torra.

Su tèrmine Antropotzene figurat como in su titulu de chentinas de òperas e de articulos sientificos e in migias de tzitatziones, e s'impreu suo est creschende in sos mèdias. A sa proma propostu dae su biòlogu americanu Eugene F. Stoermer, su tèrmine l'at popularizadu in su cumintzu de sos annos 2000 su prèmiu Nobel de chimica olandesu Paul Crutzen, pro inditare s'època in ue s'atzione de sos òmines at cumintzadu a causare càmbios biogeofisicos in iscala planetària. Aiant iscobertu chi custas alteratziones istesiaiant su sistema Terra dae s'echilibriu relativu in ue s'agataiat a pustis de su cumintzu de s'Olotzene, 11 700 de annos a como.

Ant propostu de collocare simbolicamente su cumintzu de custa època noa in su 1784, annu chi sa màchina de papore est istada perfetzionada dae James Watt (Regnu Unidu), chi corrispondet a su cumintzu de s'impreu de sos combustibiles fòssiles e sa rivolutzione industriale.

Intre su 1987 e su 2015, unu grandu progetu sientificu multidisciplinare, su Programa Internatzionale de Geosfera-Biosfera (IGBP), at regortu una cantidade manna de datos subra de sos cambiamentos antropogènicos de sos paràmetros de su sistema Terra. Àteros istùdios cumintzados in sos annos '50, basados tantu in campiones de s'astru antiga antàrtica comente in sa cumpositzione attuale de s'atmosfera, analizadas dae s'Osservatòriu Mauna Loa (Hawaii), ant postu in evidèntzia un'acùmulu atzeleradu de emissionies de gas a efetu serra (GEH), mescamente diòssidu de carbòniu (CO₂). In su 1987, est nàschidu su Grupu Intergovernamentale de Espertos subra de su Cambiamentu Climàticu (IPCC) incarrigadu de valutare s'efetu climàticu de custos fenòmenos.

Sa grandu atzelerada

Ponende in pare totu custos datos, s'isvedesu Johan Rockström, s'americanu Will Steffen e sos collegas suos de su Tzentru de Resilièntzia de Istocolma ant elaboradu in su 2009 e in su 2015 una lista de sas noe làcanas chi diat èssere perigulosu meda de giumpare, cosa chi gai est acuntèssida pro bator de issas: su clima, sa modificatzione de sa manteddu vegetale, s'erosione de sa biodiversidade o sa defaunizatzione (sa de ses estintziones) e sos flussos biogeoquimicos —in ue sos tziclos de fòsforu e nitrògenu giogant una funtzione mescamente detzisiva. Ant finas mustradu chi totu sos indicadores disponibles subra de su consumu de risorsas primàrias, s'impreu energèticu, sa crèschida de sa populatzione, s'atividade econòmica e su degradu de sa biosfera si sunt isvilupadas a pustis de sa Segunda Ghera Mundiale e ant cramadu custa època sa "grandu atzelerada". Àteros miradores agiomai faeddant de unu periodu de iperatzeleratzione dae sos annos 70. Custas tendèntzias si descrient comente "chi non si podent sustènnere".

Metàfora o època geològica bera?

Su reconnoschimentu chi unos cantos paràmetros de su sistema Terra de reghente ant cumintzadu a evòlere in foras de sos limites de sa variabilidade naturale de s'Olotzene paret chi s'ant atzetados e parent semper prus de acordu a faeddare de Antropotzene pro ispetzificare s'origine umana. Unu grustu de sientziados at detzididu, sende gasi, de andare addae de sa metàfora e de s'aina de riferimentu pràticu e interdisciplinare: ant propostu chi s'Antropotzene, siat artziadu ufizialmente a sa cundizione de sas edades o èpocas geològicas, comente s'Olotzene o su Pleistotzene. Unu grupu de traballu subra de s'Antropotzene (AWG) s'est incarrigadu de presentare custa proposta a s'Unione Internatzionale de sas Sientzias Geològicas (IUGG).

© Guillaume Bression - Carlos Ayesta (www.fukushima-nogazone.com)

Bisu malu, parte de una sèrie de fotos fata in sa zona proibida de Fukushima (Giapone) in su 2013, dae su frantzesu Guillaume Bression e dae su venezuelanu Carlos Ayesta. Pro ammustrare sa radioatividade chi non si bidet, custos artistas ant isseberadu botzas de plàstica.

Ma pro fàghere a manera chi un'època noa siat reconnota dae sos istratigrafos, bi bolet una truncadura osservàbile e universale intre sos pigios sedimentàrios de duas èpocas. Sende gasi, cun totu chi si notat sa presèntzia de carbòniu antropogènicu dae su 1850 in sos sedimentos, custu no lu cunsiderant comente bastante. Duncas, su Grupu proponet de situare su cambiamentu de època in su 1950, cando essint a campu unos cantos cumponentes chimicos e partigheddas de plàstica antropogènica in sos sedimentos: custu est finas su cumintzu de sa grandu atzelerada. Semper e cando, unu non-reconnoschimentu possibile de s'antropotzene comente època geològica non diat invalidare in nudda s'impreu sientificu de su tèrmine, gasi comente est acuntessende in die de oe.

Sende chi esistit dae pagu tempus, su cuntzetu de antropotzene at gai pilisadu una cantas cuntierras. Ant postu in duda sa paràula matessi. Sos istòricos e antropòlogos si sunt porrogados pro custu riferimentu a *anthropos*, s'èssere umanu genèricu. Ca, chie est su responsàbile de brincare sas làcanas biogeofisicas, si non s'òmine otzidentale e unu sistema sotziu-econòmicu particolare? Dae totu custu derivat sa multiplicatzione de propostas alternativas: Otzidentaltzene, Capitalotzene, etc. Unos àteros, comente sos ispetzialistas in istòria globale o ambientale, pessant chi non b'at una truncadura ontològica e chi sa carateristica etzetzionale de sa crèschida otzidentale (sa grandu cuntierra) cheret cambiada in su tempus longu. A pàrrere issoro, s'èssere umanu at tentu, a su nessi durante sos ùrtimos 40.000 annos, un'efetu semper prus mannu in s'ambiente, cuntribuende, pro esempru, a s'isparessimentu de sa megafauna americana e australiana.

Carchi sientziadu chistionat in prode de unu antropotzene longu, cun suta-periodos comentu s'industrializatzione capitalista (1850-1950) e sa grandu atzelerada. Su prus, sende gasi, reconnoschet su bisòngiu de abbandonare una visione liniare e determinista de su tempus istòricu.

Dae s'agabbu de sa Segunda Gherra Mundiale, unos cantos sientziados aiant manifestadu sa timòria subra de sa natura non generalizàbile e non sustenibile de su modellu econòmicu otzidentale. Tando, non fiat istada brincada peruna làcana e s'umanitàde consumaiat de mancu de unu praneta. Ma s'impèllida fiat cumintzada. A primos de sos annos '70, sa situatzione est peorada, si sunt multiplicadas sas timòrias e sunt istados acumulados datos sientificos. In ambas ocasiones, una furchidda istòrica diat èssere istada possibile. E est devènnida galu prus difitzile oe.

Una negatzione collettiva

Pro ite nos negamus a bìdere custu? Sas resones sunt medas: sa fide tzurpa in su progressu e isvilupu, est a nàrrere, in unu sistema chi creschet in manera indefinida sa cantidade de risorsas disponibles, e sa creèntzia in sa capatzidade de sa sièntzia e de sa tecnologia pro isòrvere totu sos problemas e sas realiades esternas negativas (comente s'incuinalementu, pro esempru); interessos poderosos chi tirant profetu dae custa dinàmica e si dant a un'atividade lobbistica manna; sa colonizatzione de s'imaginatzione de sos consumidores tràmite sos mèdios de comunicatzione, chi creant unu sidis de consumu individuale, siat pro dare comodidade siat pro si distinghere e èssere reconnotu.

Isphantat chi sas sièntzias umanas e sotziales si siant mantesas a tesu dae custu problema durante totu custu tempus, chi, sende gasi, determinat su venidore de s'umanitàde. In prus de èssere antropotzènticas pro definizione, issas ant cunsideradu chi su campu de istùdiu

fiat mescamente su de sa chirca in sièntzias naturales.

S'essida a campu de su cuntzetu de Antropotzene lis dat sa responsabilidade de esaminare e crarire comentu sas sotziedades umanas ant pòdidu produire trasformatziones de custa amprària in su *modus operandi* de su praneta e cale impatu diferentziadu issas produint subra de sa mapa de su mundu. Sas sièntzias umanas e sotziales s'ant a dèvere isvilupare e apoderare de sos ogetos e connoschèntzias noas pro rispòndere a sas pregontas postas dae s'era noa in contu de: disacatos naturales, energia rinnovàbile, ispetimentu de sas risorsas naturales, desertificatzione, ecotzidui, incuinamentu generalizadu, migratziones, ingiustitzia sotziale e ambientale...

Nos podimus petzi isphantare de sa lentesa e de sa debilesa de sas reatziones de sos politicos e de sas sotziedades in generale. Un'anàlisi matemàtica de sas retes de tzitatziones mustrat chi, in sos articulos sientificos subra de su cambiamentu climàticu, su cunsensu l'amus otentu petzi dae cumintzu de sos annos 1990. Tenende in contu su peoru de sa crisi, est difitzile a cumprèndere chi sos isfortzos pro minimare sos GEH sunt gosi limitados. Cales dificultades impèigant chi sas negotziatziones internatzionales siant prus efetivas? In prus de s'intentzionalidade de custos impèigos, de seguru b'at una cunnessione intre sa sièntzia e sa sotziedade chi non tenet fluididade, a su nessi pro su chi pertocat sa chistione de su clima. Finas su GIEC at adotadu una bisione noa in su de ses Raportos suos de Valutatzione (AR6), pessadu pro sensibilizare sos tzitadinos e non sos chi leant petzi sas detzisiones.

Cales solutziones?

Unu de sos ostàculos printzipales de s'Antropotzene est chi, pro bi parare fronte, tocat a isòrvere su problema delicadu de sa giustitzia ambientale. Su cambiamentu climàticu at a crèschere sos arriscos chi esistint e nd'at a creare àteros pro sos sistemas umanos e naturales. Custos arriscos si distribuint in manera diferente e, in generale, pertocant sos individuos e sos

grupos male assortados.

Ma no est fàtzile a agatare sa solutzione adata a custu problema, si tenimus in contu s'eterogeneidade de su livellu de isvilupu de sos istados, de sa mannària, de sa populatzione, de su capitale naturale e de àteru. In prus, s'imprenta ecològica umana giai nche passat su 50% de sa capacidade de si rigenerare e de aguantare de su praneta, e su 80% de sa populatzione sua istat in logus cun biocapacidade chi est giai suta de s'imprenta ecològica sua. Unu logu che a su Brasile (e àteros istados de sas Amèricas) tenet galu unu sobru mannu de biocapacidade, cun totu chi consumit s'1.8 de su praneta. Ma su 26% de sas emissionies suas de GEH sunt neghe de sa deforestatzione. Una parte importante de s'imprenta ecològica sua benit dae s'esportatzione de produtos primàrios, chi est responsàbile de su prus de custa deforestatzione. Su sistema competitivu globalizadu punnat a otènnere cosa a su preju prus baratu, pilisende s'estrativismu in logus medas e s'apoderamentu de terras in àteros.

Si tando d'iamus pòdere eliminare totu sas emissionies de CO² in sos logus a rèdditos artos, custu non diat bastare a minimare s'imprenta de carbòniu globale, pro abbarrare in intro de sos limites imposts dae sa biosfera finas a su 2050.

In àteras paràulas, finas cunsiderende sas grandu diferèntzias issoro in su livellu econòmicu e in sa dotatzione de risorsas naturales, totu sos istados si diant dèvere isfortzare a parare fronte a su problema prus urgente de s'Antropotzene e minimare in manera dràstica sas emissionies de GES, gas a efetu serra.

Ma custa bia ruimus in sa dificultade chi torrat a essere a campu in totu sos negoziados internatzionales: su "giogu de sa culpa", chi faghet a manera chi sos istados non si chèrgiant impinnare pro non cumpromitere sa crèschida econòmica issoro e s'ocupatzione o pro non contrariare interessos poderosos. Sa solutzione chi ant agatadu in s'acordu de Parigi, firmadu su 22 de abriile de su 2016, est istada sa de pedire a sos istados impinnos voluntàrios, in càmbiu de impònnere crìterios istabilidos a iscala globale. Est a nàrrere chi cada istadu ponet aficu a otènnere obietivos de ridutzione de emissionies cunforma a su chi cunsiderat possibile. Custu manera de operare at agiadu a nche brincare sos impèigos e a faghene a manera chi siant possibiles sas atziones, ma at creadu finas unu misturu de crìterios de valutatzione chi cùmplicat su cunfrontu de sos isfortzos de cada istadu. In prus, sende chi tenet una natura universale, custu tratadu internatzionale non previdet multas contra a sos istados chi non cumprent sos impinnos suos. Est unu sinnaile de sa guvernabilidade débile de sa chistione climàtica chi, privada de un'istitutzione incarrigada de faghene

IN UE? – Nemos tenet unu relògiu, un'interpretatzione visiva de sas distàntzias chi cumprit sa plàstica in su viàgiu suo e de su tempus chi ponet a si pudrigare, fata cun rusùgios plàsticos collidos in sa costa ovest de Iscòtzia (Rennu Unidu).

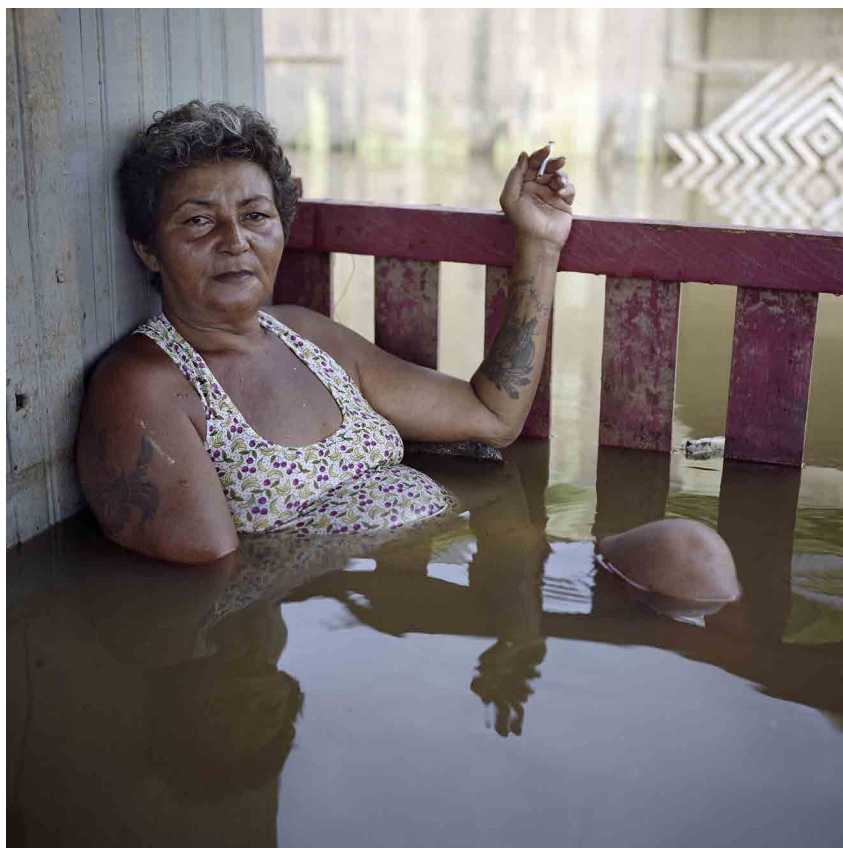
custu, non podet binchere subra de sos interessos econòmicos de sos istados e de sas impresas.

Interrados suta de sas contraditziones, sas dudas e s'innoràntzia, sos problemas ambientales istremenados de s'Antropotzene non retzint in sas agendas de sas sotziedades totu sa prioridade rechèdida. Est comentu chi s'umanidade, dormida, siat isetende, in su tzinema, s'agabbu de sa pellicula, cando sos eroe ant a bènneru pro acontzare totu e in ue nois amus a èssere cuntentos pro sempre.

Liz-Rejane Issberner (Brasile) est economista, chircadora printzipale in s'Istitutu brasilianu de informatzione in sièntzia e tecnologia (IBICT) e professora in su programa de tertzu tziclu de sièntzias de s'informatzione (IBICT) e Universidade federale de Rio de Janeiro.

Philippe Léna (Frantzia), geògrafu e sotziòlogu, est chircadore emèritu in s'Istitutu de chirca pro s'isvilupu (IRD-France) e in su Museu natzionale de istòria naturale (MNHN-Paris, Frantzia).

S'umanidade est una fortza geològica

© Gideon Mendel (gideonmendel.com/submerged-portraits)

Francisca Chagas dos Santos in Rio Branco, Brasile, martzu 2015. Fotografia de sa sèrie de "Retratos sumersos", una de sos bator cumponentes de su progetu "Unu mundu chi est afundende", cumintzadu in su 2007 dae su fotògrafu sudafricanu Gideon Mendel, chi èvocat sa vulnerabilidade a su caentamentu globale tràmite sas esperièntzias personales de sas vitimas.

Bois narades chi sos crarimentos antropogènicos de su cambiamentu climàticu sunt sa campana a mortu de sa distintzione umanistica betza intre istòria umana e istòria naturale. Ite cherides nàrrere cun custu?

Finas a pagu tempus a como, faeddaiamus de s'istòria de s'umanidade petzi in tèrmines de istòria documentada, chi torrat in palas de carchi millènniu o finas de prus, si cunsideremus sa preistòria. Ma sa sièntzia de su cambiamentu climàticu nos at custrintu a pessare a sa parte chi sos umanos òcupant, dae sa cumparta issoro in s'istòria de su praneta. A nàrrere sa giusta, tocai a cumprèndere comente si sunt evòlvidos resessende, pro belle 600 milliones de annos, a preservare non su clima ebbia, chi nos cumbenit, ma finas un' atmosfera cumposta pro su 21% de ossigenu.

Dipesh Chakrabarty
intervistada dae Shiraz Sidhva

Sos progressos tecnològicos modernos nos ant permitidu de prosperare comente ispètzia, ma nos nch'ant catzadu dae s'iscena evolutiva darwiniana. S'umanidade est devènnida una fortza geològica bera, capatza de ritardare s'era glatziale e de giùghere a una àtera estintzione manna in sos 300-600 annos imbenentes. A podimus cambiare su cursu de sas cosas? Eja, finas si cun dificultades, narat s'istòricu Dipesh.

Prus progredo in sas leturas sientificas meas in contu de cambiamenti climàticos, inclùdida sa geologia e sa biologia, prus m'abbigio de cantu semus in ritardu in s'istòria evolutiva.

Cosa chi non est casuale, ca creaturas cumplessas che a sos èsseres umanos sunt pòdere essire a lughe petzi tardu meda. Su praneta at prodùidu sa vida e est cambiadu pro s'adattare a formas de vida cumplessas e pluritzellulares. Custa osservazione at iscutinadu sas abitudines meas comente istòricu de s'era moderna, de s'Àsia meridionale e in particolare de s'època coloniale. Costumaia a istudiare unu mundu de 500 annos a su màssimu. S'annùntziu de su cambiamentu climàticu at cambiadu totu.

Che a àteros istòricos medas, apo bidia sa natura comente s'isfundu de unu teatru in ue sos atores printzipales fiant umanos. Su postuladu chi sustentaiait sa chirca de unos cantos de nois —chi su chi contat in s'istòria de sos òmines est su chi faghent s'unu pro s'àteru— non pariat farsu, ma de seguru limitadu.

S'istòria, in fundu, contat duos contos: comente sos òmines si sunt liberados dae sos vinculos impostas de sa natura e dae sas càusas naturales, e comente ant cumpresu chi si depiant liberare dae s'opressione esertzitada dae àteros òmines.

Apo cumpresu, in fines, chi s'istòria de s'evoluzione nostra at tentu unu ruolu crae, finas in sas istòrias reghentes nostras. Tando, perunu èssere umanu podet creare un'ogetu chi at a manigiare, sena fàghere s'ipòtesi chi tenimus unu pòddighe oponibile. Ma custu pòddighe oponibile, frutu de un'evoluzione lenta meda, est a su sòlitu cunsideradu comente evidente. Nois faeddamus de su tipu de ispadas chi sos Mogòl ant produidu, o de su tipu de pugnales impreados in Baghdad, comente chi b'esseret semper istada una manu umana chi los podiat afferrare o manigiare. Ma finas custa manu est su resurtadu de un'istòria longa, chi est s'istòria de s'evoluzione.

Ite cherides nàrrere cando narades chi sos umanos sunt como una "fortza geològica"?

Oe sas atziones de sos òmines càmbiand su clima de totu su praneta. Totus in pare, semus devènnidos una fortza bastante poderosa pro cambiare su tziclu sòlitu de sos periodos glatziales e interglatziales, chi est istadu perpetuadu dae, naramus, unos 130.000 annos a como. In carchi manera, gràtzias a su progressu tecnològicu nostru, a sa crèschida de sa populatzione nostra e a sa capatzidade nostra de nos ispartinare in totu su praneta, amus achiridu su status de fortza geològica.

Finas a como, amus cunsideradu sos èsseres umanos comente agentes biològicos, cunforma a comente influentziamus s'ambiente nostru e nois matessi, trasmitimus maladias, etc. Ma como tocat a leare una prospetiva galu prus ampra, ca semus a puntu de cambiare sa cara de su mundu. E non sa cara ebbia: sas costas sunt unu de sos logos in su praneta chi sos umanos ant trasformadu de prus e in ue custos cambiamentos ant a lassare rastros duràbiles —cun sa pisca in mare artu, s'estratzione minerària, etc. Non podimus prus ischirriare s'atzione biològica de sos òmines dae s'atzione geològica issoro.

Unos cantos espertos de istòria de s'evoluzione pessant chi, aende isvilupadu unu cherbeddu mannu e mèdios tecnològicos, apamus incumintzadu a crèschere a una lestresa de prus arta meda

© Gideon Mendel

Joseph e Endurance Edem cun sos figios issoro, Istadu de Bayelsa, Nigèria, in su mese de santandria de su 2012.

de sa de s'evoluzione de sos àteros èsseres. S'idea est chi si aèremus imparadu tècnicas de pisca in abbas profundas a su tassu normale de sos cambiamentos evolutivos, su pische diat àere tentu su tempus de imparare comente evitare sas retzas nostras. Ma semus crèschidos gasi in presse chi s'ecosistema nostru no at tentu su tempus de s'adattare. Est ispantosu a pessare chi una singula ispètzia si nche siat "essida", naramus, dae su teatru de s'evoluzione darwiniana. E custu tenet un'impatu gasi mannu in s'istòria de sa vida, chi biòlogos medas pessant chi amus a causare sa de ses grandu estinziones in sos 300 o 600 annos imbenentes.

A podides crarire sa teoria bostra chi s'istòria de su capitale cheret cuntziliada cun sa de sa ratza umana?

Sos istudiosos interessados a su capitalismu non s'interessant de biologia evolutiva. Si lu fagherent, diant pòdere iscobèrrere chi un'ispètzia mutida *homo sapiens* una die est istada a tretu de imbentare una sotziedade industriale moderna o su capitalismu —cramade-la comente bos paret— e nd'at fatu s'istrategia sua pro leare su controllu de totu su praneta e de nde dominare sa vida chi b'est.

S'ispainòngiu de sos èsseres umanos in sa superfitzie de sa Terra est istada possibile petzi in sos ùrtimos millènnios. Su capitalismu no est betzu cantu a nois, ma si castiamus su chi est acuntèssidu cun sa cròmpida de sos velieros e a pustis de sas naes a papore, nos abbigiamus chi est su continente europeu chi at imbiadu sa populatzione sua a totu su mundu. Non faghet a nàrrere, tando, chi su capitalismu est istadu un'istrategia pro leare su controllu de su praneta? Custu cheret nàrrere, de seguru, chi non devimus distinghere sos ricos dae sos pòveros, ma sos duos grupos appartenent a sa matessi ispètzia.

© Gideon Mendel

Unos cantos collegas bostros ant criticadu s'osservatzione bostra, chi "sos pòveros leant parte cantu sos ricos in custa istòria cumpartzida de s'evoluzione umana". Ite lis rispondides?

Sò agigu ispantadu pro sa reatzione de Andreas Malm (abbàida in pàgina 24) a unas cantas propostas meas, chi non creia chi poderent èssere problemàticas. Pessu chi sa manera de interpretare s'idea mea in s'articulu suo podet giùghere a cunfusione, ca dat s'impressione chi deo pesse chi sos pòveros sunt responsàbiles diretamente de sas emissionies de CO² che a sos ricos.

No l'apo mai pretesu, ca totus ischint chi una pessone pòvera no emitet tantu gas-serra cantu una pessone rica e petzi una pitzigada de istados est responsàbile de su prus de sas emissionies antropogènicas de custos gas. Pro mene, sa chistione no est in cue.

Su puntu chi bògio crarire est chi, cando sos indianos e sos tzinesos defensant s'impreu de su carbone e de àteros combustibiles fòssiles (finas si custa tendèntzia est, in carchi manera, abbrandada dae prètzius prus bassos pro sas fontes energéticas rinnovàbiles) pro liberare sas pessones dae sa poveresa, s'arresonu issoro no est privu

Anchalee Koyama in su bighinadu de Taweewattana, Bangkok, Thailandia, in santandria de su 2011.

de valore, tenende presente chi si tratat de istados populosos in manera estrema e chi su nùmeru de pessones pòveras pertocada est artu meda a beru.

S'istòria de sas populatziones, apo naradu, apartenet a duas istòrias simultàneas: s'istòria de sa modernizatzione (sos programas de sanidade pùblica, sos rimèdios modernos comentè sos antibiòticos —in parte dipendentes dae sa produtzione de combustibiles fòssiles—, s'israighinamentu de pandemias, epidèmias, carestias, etc.), e s'istòria de s'ispètzia umana. Comente faghimus a negare chi sos pòveros apartenent finas issos a s'*Homo Sapiens*? Sos pòveros non diant tènner pòddighes oponibiles? Non tenent su logu issoro in s'istòria de s'evoluzione?

A bandas de sa vida de sos umanos, no est mai esistida in s'istòria de sa vida biològica in sa Terra peruna àtera ispètzia chi s'est mustrada capatza de colonizare totu su praneta (so faeddende inoghe de sa colonizatzione acontèssida migias de annos a como, meda in antis de sa cumparta de sa poveresa de massa) e de arribbare a

sa chima de sa cadena alimentare in unu tempus gasi curtzu (in tèrmines de istòria de s'evoluzione). Si amus a resessire a megiorare su destinu de sos sete —e cras noe— miliardi de individuos chi pòpulant su praneta, sa pressione in sa biosfera at a crèschere, custu est seguru. Ma custa no est una resone pro non megiorare sa vida de sos pòveros.

Mi so isfortzadu de ammustrare in sos traballos meos sas cunsequèntias de sos disìgios de industrializatzione e de modernizatzione de su prus de sos umanos. Leemus s'esèmpriu de Jawaharlal Nehru (India), Gamal Abdel Nasser (Egitu), Julius Nyerere (Tanzània) e àteros rapresentantes politicos de su Tertzu Mundu in sos annos '50 e '60. Totus boliant modernizare s'istadu issoro, non pro un'atrativa pro sa tecnologia ebbia, ma in un'ispiridu èticu. Si Nehru boliat fraigare digas, fiat mescamente pro pòdere produrre prus màndigu e pro impeigare a sas pessones de mòrrere de fàmene.

Dae sos annos '70, su pessamentu politicu s'est cuntzentradu in sos deretos umanos e in s'isvilupu de sos individuos, in manera indipendente dae su nùmeru issoro. Sos cambiamentos climàticos e sas propostas científicas relativas sunt cròmpidos pròpiu in su momentu chi nois fiamus a beru a tretu de apretziare custas cosas chi, comente a nos narant sos climatòlogos, diant pòdere pònnere in perigulu s'esistèntzia nostra a tèrmine longu.

In cale proportziones sa globalizatzione est responsàbile de totu custu?

Sunt trinta o baranta annos chi nos semus globalizados, gràtzias a s'isvilupu de tecnologias de cunnetividade. Nos agradat a èssere a tretu de comunicare cada die cun sos chi istimamus in totu su mundu, o de èssere a tretu, in unu corfu de ala de aeroplanu, de bolare in pagas oras finas a s'àteru chirru de su mundu, pro esplorare àteros logos, fàghere afares o visitare sos parentes nostros o amigos.

Ma s'istòria de sa globalizatzione nos ammustrat chi semus arribbados a istimare a beru su chi s'est dimustrende de èssere una càusa possibile de sa finalidade geològica nostra, est a nàrrere sa capatzidade nostra de influenziare su praneta a iscala manna. Ma a livellu de sa

vida nostra de cada die, la cunsideramus comente una de sas cunditiones de sa realizazione umana.

A unu chirru, b'at in nois un' inèrtzia naturale, nàschida dae ligàmenes istòricos cun sas istitutziones, sas istruturas familiares, sa globalizatzione. A s'àteru, nois umanos non semus a tretu de pessare si no a su venidore nostru immediatu, intre 70 e 80 annos, duncas a duas o tres generatziones a su màssimu. Est pro custu chi tenimus problemas mannos a istare in pare e a organizzare atzionas sincronizadas contra a sos cambiamentos climàticos.

Nois bidimus finas a cale puntu sunt belle firmos sos negotziados pro sos cambiamentos climàticos —suta de s'ègida de sa Cunventzione cuadru de sas Natziones Unidas pro sos cambiamentos

climàticos (UNFCCC). In prus, cada istadu est finas interessadu a su programa suo de isvilupu.

Como chi tenimus sa cussèntzia de no èssere meres e possessori de sa natura, ite podimus galu fàghere?

Pro prima cosa, tocat a abbandonare totu sos mitos de sa primatzia umana: oramai, nch'est coladu su tempus in ue pessaiamus chi s'òmine dominaiat sa natura. Como ischimus chi b'at unu praneta, chi in manera fortunada pro nois at permitidu s'isvilupu de formas de vida cumplessas. Ischimus finas de s'esistèntzia de unu sistema climàticu planetàriu, e chi sos protzessos planetàrios chimicos geobiològicos sunt essentziales pro sa supravivèntzia nostra e sa supravivèntzia de sa vida cumplessa. Cando distruides su territòriu, pro fàghere unu paragone, bi bolent milliones de annos pro si rigenerare.

Tando, tocat chi isperdamus prus pagu, tocat chi agatemus una manera de campare in ue semus ratzionales e intelligentes, e de l'agabbare de consumare gosi meda. E tocat a agatare maneras pro reduire sa populatzione nostra chi siat razionale e democràtica, non violenta e chi siat adata a sos bisòngios de sos pòveros.

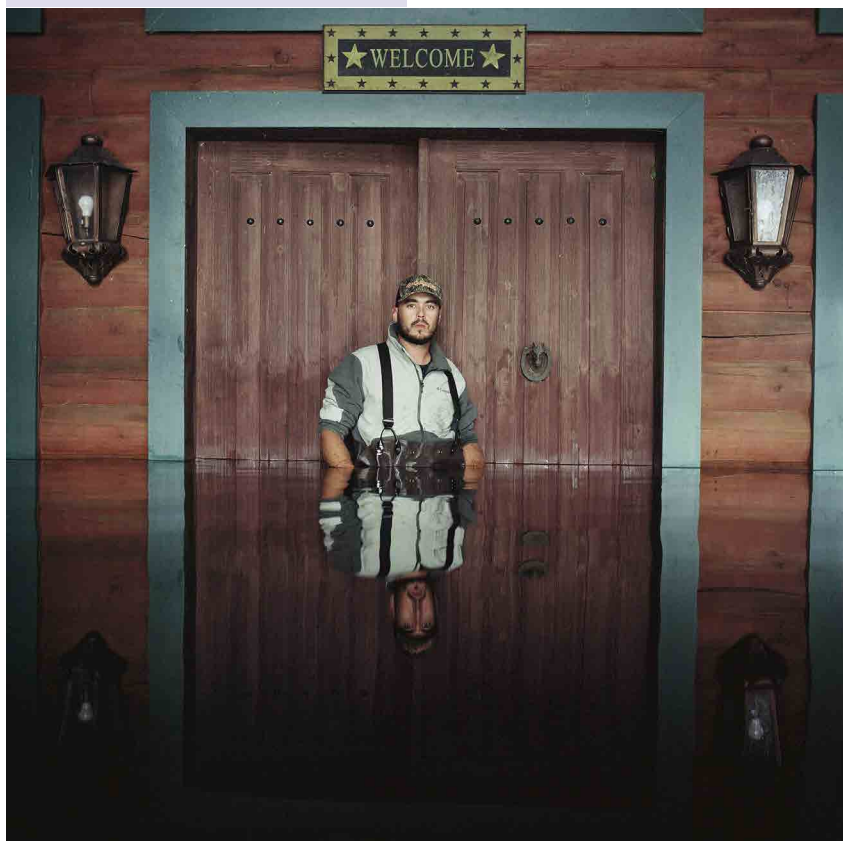
Sa pregonta como est comente bi podimus arribbare? Benit male a beru, in su mundu de oe, a nàrrere a sas pessones de sessare de viaggiare, o de no impreare sos benefitzios de tecnologias noas comente sos telefònos intelligentes, chi, comente ischimus, nche sunt ispetende terras raras. Est importante a reconnòschere sas contraditziones intre sos disigios nostros immediatos e sa connoschèntzia nostra de su cambiamentu climàticu.

Tenimus bisòngiu de unu àtera genia de sotziedade, ca non podimus mantènnere sa forma atuale de capitalismu pro àteros 100 o 200 annos. Diat èssere giustu a rieducare a nois matessi in contu de consumismu e de sos disigios nostros. E est responsabilidade nostra de trasmitere custu messàgiu a sas universidades e a sas iscolas.

Ais naradu chi una crisi est finas un'oportunidade bona pro agatare torra sa creatividade tua.

Prus sa crisi peorat, prus rispostas creativas ant a produrre. Pessu chi amus a bidere essende a campu capos carismàticos chi ant a truncare sas cadenas de su consumismu e nos ant a ispirare, comente in su tempus passadu su Mahatma Gandhi.

Lucas Williams in sa domo de cassa e sa Lawshe Plantation in sa Carolina de su Sud, Istados Unidos, in santugaine de su 2015.

© Gideon Mendel

Dipesh Chakrabarty est un'istòricu australianu e americanu de origine indiana. Est titolare de sa càtedra de istòria Lawrence A. Kimpton de s'universidade de Chicago, in sos Istados Unidos. At publicadu, in mesu de àteros libros, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* ("Provincializzare l'Europa, 2004) e « The Climate of History: Four Thesis », *Critical Inquiry* (2009).

Su pesu insostenibile de sa tecnosfera

Jan Zalasiewicz

In una chinnida de ognu geològica, est essida a campu un'isfera noa, chi s'isvilupet a unu ritmu lestru. Pesat 30 000 miliardos de tonelladas. Su nùmene suo: sa Tecnosfera. Includet finas sa massa de CO² emittida dae s'indùstria in s'atmosfera, chi corrispondet, issa ebbia, a unas 150 000 piràmides de Egitu!

Podimus cunsiderare sa Terra dae sa prospettiva de sas isferas diferentes chi cumponent. B'at sa litosfera, formada dae sos fundamentos rocosos de su praneta, s'idrosfera —sa massa de abba chi la cugùgiat—, e sa criosfera, formada dae sas regiones polares e dae sas chimas astradas de sos montes. S'atmosfera est s'èra chi respiramus, e nois apartenimus finas a sa biosfera, a sos organismos terrestres. Totus sunt presentes in una forma o in s'èra dae, naramus, sos 4.6 miliardos de annos chi sa terra esistit. Ma, mi' chi de reghente est essida a campu un'isfera noa: sa tecnosfera.

Sa tecnosfera, pro comente lu pessamus, est unu cuntzetu creadu dae su geòlogu e ingeniari nordamericanu Peter Haff, professore emèritu de sa Duke University, in sos Istados Unidos. Comente s'Antropotzene, est tenende reconnoschimentu in presse, ca, pro esempru, est situadu in su coro de unu grandu progetu reghente de sa Haus der Kulturen der Welt (Domo de sas culturas de su mundu), su tzentru internatzionale de arte cuntemporànea de Berlinu, in

Germània. E comente s'Antropotzene, sa tecnosfera est una nozione criticada, si no àteru pro more de sa funtzione —e sas limitatziones— chi issa imponet a sos èsseres umanos. Issa nos narat chi semus colletivamente prus pagu liberos de pilotare su sistema Terra de su chi nos podimus figurare.

Sa tecnosfera inglobat totu sos ogetos tecnològicos produidos dae sos òmines, ma non custos ebbia. A largu dae èssere petzi una colletzione semper prus funida de dispositivos tecnològicos, issa est unu sistema. Distintzione fundamentale, chi podimus crarire cumparende-la cun su cuntzetu prus connotu de sa biosfera. Sestadu in su sèculu 19 dae su geòlogu austriacu Eduard Suess, su tèrmine 'biosfera' l'at elevadu a cuntzetu in su sèculu 20 su sientziadu russu Vladimir Vernadsky. Issu at propostu de includere in custu cuntzetu non sa massa de organismos terrestres ebbia, ma finas s'interatzione sua cun s'èra, s'abba e sa terra chi alimentant sa vida orgànica, e su sole in ue issa nche ponet una parte bona de s'energia sua. Prus de sa suma de sas partes, sa biosfera est, in manera intima, ligada a àteros àmbitos terrestres, semper tenende sas dinàmicas suas e propiedades emergentes.

Tecnofòssile (Samsung E570), telèfonu chi si definit fossilizadu isculpitu in sa roca de malachite dae s'artista belga Maarten Vanden Eynde in sa Repùblica democràtica de Congo, in su 2015.

© Maarten Vanden Eynde (Courtesy of the artist and Meessen De Clercq)

Manipulare sa natura

Sa tecnosfera, finas issa, no est fata petzi dae sas màchinas nostras, ma finas dae nois àteros, sos umanos, e dae totu sos sistemas sotziales e professionali chi nos ponent in relatzione cun sa tecnologia: fàbricas, iscolas, universidades, sindacados, bancas, partidos políticos, Internèt. Issa cuntinet sos animales de domo chi nois pesamus in cantidade manna pro nos alimentare, sos fundos chi nois cultivamus comente alimentu nostru e de sos animales nostros, e sas terras agricolas, chi lis amus cambiadu in manera profunda s'istadu naturale issoro pro cròmpere a custa finalidade.

Sa tecnosfera includet finas caminos, ferrovias, aeroportos, minas e cavas de pedra, campos petroliferos e de gas, tzitades, òperas fluviales e lagos. Custu at generadu cantidades istremenadas de rëfudos, ammuntonados in depòsitos chi incuinant s'àera, sa terra e s'abba. Est esistida una forma de proto-tecnosfera in s'istòria umana, ma pro tempus meda, s'est tratadu petzi de partes isuladas, ispainadas, sena grandu importàntzia globale. Oe, s'est cambiada in unu sistema intercunnessu in su mundu, evoluzione noa e detzisiva pro su praneta nostru.

Cale est sa mannària de sa tecnosfera? La podimus medire pagu prus o mancu, carculende sa massa de sas partes físicas suas, dae sas tzitades e dae sos metros cubos de terra iscavada e tramudada pro istabilire sos fundamentos suos, finas a sas terras de cultivu, a sos caminos, a sas ferrovias, etc. Un'òrdine de mannària apossimativa at carculadu chi sunt unos 30 000 miliardos de tonelladas sos materiales chi nois impreamus, o chi amus impreadu e ghetadu, in totu su praneta.

Finas sos elementos físicos de sa tecnosfera sunt variados meda. Ainas elementares comente sas destrales in pedra las ant fatas sos antepassados nostros millones de annos a como. Ma a pustis de sa rivoluzione industriale, e in particulare sa grandu atzelerada dae sa crèschida demogràfica, dae s'industrializatzione e dae sa globalizatzione a medade de su sèculu 20, b'at àpidu una crèschida istremenada de màchinas e de ogetos fabricados de cada genia. Sa tecnologia est cambiende finas issa semper prus a lestru. Sos antepassados preindustriales nostros ant bidu pagu cambiamentu tecnològicu dae una generatzione a s'àtera. Oe, in una rata de tempus de pagu prus de una generatzione umana, s'impreu de su telèfonu mòbile —petzi pro fàghere unu paragone— s'est generalizada a su puntu de colonizare totu sas edades.

© Jean-Pierre Brazz 2015 (jpbrazz.com)

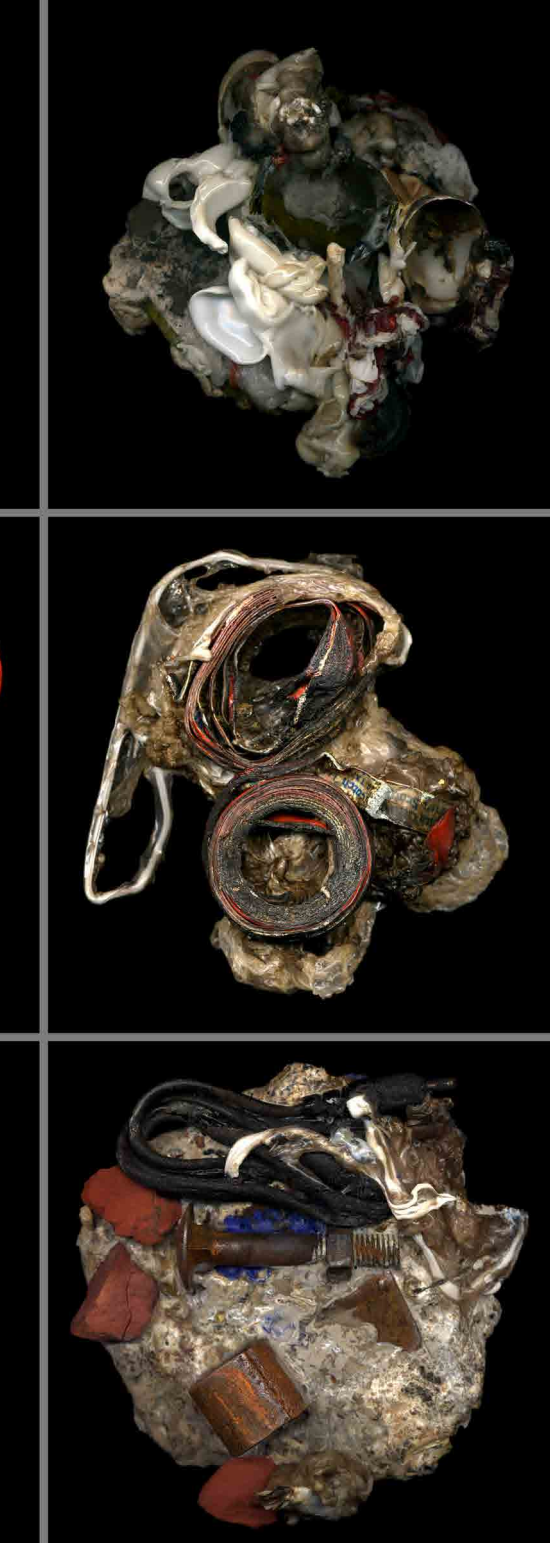

Plastiglomerados, facsimiles de matèrias geològicas ipotèticas realizadas in Sa Manifatura de sas rocas de su tempus venidore, fundada in su 2013 dae s'artista frantzesu Jean-Pierre Brazz.

Sos fòssiles de cras

Un'analogia nos podet aguiare inoghe a crarire sa natura ispantosa de custa novidade planetària. Diamus pòdere cunsiderare sos ogetos tecnològicos, telèfonos mòbiles mescamente, comente tecnofòssiles in tèrmines geològicos, cunforma a su fatu chi si tratat de ogetos de origine biològica, fortes e resistentes a sa decumpositzione. Ant a formare sos fòssiles venidores, destinados a definire sos istratos de s'Antropotzene.

Nemos ischit cantos sunt sas gastas de tecnofòssiles, ma càrculant chi sa cantidade issoro est giai superiore a sa de sos restos fòssiles connotos, gasi comente sa tecnodiversidade moderna, gosi cunsiderada, est prus manna de sa diversidade biològica moderna. Sa cantidade de ispètzie de tecnofòssiles est, finas issa, sighende a crèschere, ca s'evoluzione tecnològica at giai coladu in lestresa s'evoluzione biològica.

Si s'energia chi bisongiat a sa biosfera benit belle esclusivamente dae su Sole, una parte de la tecnosfera dipendet finas issa dae s'energia solare —e dae àteras risorsas rinnovàbiles come s'eòlicu— ma est mescamente dipendente dae sa combustione de idrocarburos come su petroliu, su carbone o su gas. Custas fontes de energia non rinnovàbiles sunt, a beru, raios de sole fossilizados, acumulados in sas profundidades de sa Terra pro chentinas de millones de annos, e isperdidos in tempus de unos cantos séculos.

Durante migias de annos, sos òmines ant produidu energia faghende girare mulinos de abba, ma su cuntributu de energia oe netzessàriu pro sa tecnosfera si còllocat in un'iscala diferente: sos èsseres umanos —naran— diant àere, colletivamente, consumadu prus energia, movende dae sa medade de su séculu 20, chi no in sos undighi millènnios de s'Olotzene.

Un marea bera de rèfudos

Sende gasi, sa tecnosfera si diferèntziat dae sa biosfera pro un'aspetu detzisivu: custa ùrtima ischit ritziolare in manera perfeta sos materiales chi la cumponent, e est su chi l'at permitidu de campare in sa Terra durante millones de annos. Sa tecnosfera, in càmbiu, no est capatza in su ritziolàgiu. Carchi esempru nos lu mustrat in manera crara, come s'os montes de plàstica chi s'ammuntonant in sos otzèanos e in sas marinas, in totue in su mundu. Àteros rusùgios sunt invisibiles, come s'os diòssidu de carbòniu produidu dae combustibiles fòssiles: sena colore e sena fragu, sa massa de CO² emitida dae s'indùstria in s'atmosfera at leadu proportziones colossales, belle 1 000 miliardi de tonelladas, chi currendet, pagu prus o mancu, a 150 000 piràmides de Egitu. Custu crèschida lestra de rèfudos, si no est controlladu, at a èssere una minetza pro su venidore de la tecnosfera —e pro sos èsseres umanos chi nde dipendent.

Emanazione de sa biosfera, sa tecnosfera est come s'os sistema cumplexu, cun sa dinàmica sua. Intre sos fatores importantes chi ant batidu a s'aparizione sua, b'est sa capatzidade de s'ispètzia nostra de formare istruturas sotziales elaboradas e de sestare e impreare ainas. Naradu custu, Haff narat chi sos èsseres umanos non sunt sos creadores e gestores de sa tecnosfera ma unu de sos cumponentes suos, chi divent traballare pro la mantènnere in funtzione —si no àteru ca sa tecnosfera assegurat sa supraviventzia de una parte bona de umanidade, gràtzias a sos alimentos, a sa protètzione e a àteras risorsas chi li frunit. S'isvilupu suo at agiadu sa populatzione umana a passare dae deghinas de millones de cassadores-regollidores —sos antepassados nostros— a sos 7,3 miliardi de èsseres umanos chi istant in su praneta como. Un'innovatzione tecnològica, sos fertilizantes artifiziales produidos cun su sistema Haber-Bosch,

assegurat s'esistèntzia de sa medade de sa populatzione umana.

Oe, si sa tecnosfera sighit s'isvilupu suo, no est ca s'umanidade issèberat e controllat custa evolutzione, ma ca sunt essende a campu innovatziones tecnològicas noas e ùtile. Tando, oramai, b'at una co-evolutzione de sos sistemas umanos e tecnològicos.

Cunditziones planetàrias modificadas

Duncas, si diat pòdere cunsiderare sa tecnosfera come s'os unu parassita de sa biosfera, chi bòrtulat s'abitabilidade planetària. Cun resurtados craros: ritmos de estintzione giai arta de ispètzias vegetales e animales chi si sunt atzelerende, e cambiamientos de su clima e de sa chimica de sos otzèanos chi noghent belle de su totu a sas comunidades biològicas chi esistint. E custos cambiamientos, in prus, podent dannificare, in su matessi tempus, su funtzionamentu de sa biosfera e sas populatziones umanas. In manera ideale, sos èsseres umanos ant a dèvere provare, duncas, a incaminare s'isvilupu de sa tecnosfera chirru a unu venidore prus sustenibile. Sende gasi, non tenent àteru issèberu si non de la mantènnere in cunditziones operativas, ca est devènnida indispensàbile pro s'esistèntzia colletiva sua.

A carculare sas possibilidades de manovra disponibles, in custu cuntestu, pro un'atzione sotzio-econòmica e politica de profetu est unu de sos disafios chi nos ponet a cunfrontu cun sa tecnosfera chi s'est trasformende. Unu primu passu in custu sentidu diat èssere de cumprèndere mègius su funtzionamentu de custa fase noa e istraordinària de s'evolutzione planetària. Subra de custu tema, b'at galu meda de fàghere.

Geòlogu britànnicu de origine polaca, **Jan Zalasiewicz** est professore de paleobiologia in s'Università de Leicester (Rennu Unidu). At traballadu come s'os geòlogu e paleontòlogu de s'Istitutu britànnicu de istùdios geològicos e est direttore dae 2009 de su Grupu de traballu de s'Antropotzene de sa Cummisione Internazionale de Istratigrafia.

Sa rana

chi diat chèrrere torrare a sa lustrura sua

Karla Jiménez Comrie

Sientziados medas bident in s'isparessimentu mannu de variedades diferentes de anuros tzentramericanos s'emblema de sa de ses estintziones. Est una de sas manifestatziones de s'intrada nostra in s'Antropotzene chi, a pàrrere de calicunu, nch'at a cantzellare dae sa mapa de su mundu una pertzentuale manna a beru de mamíferos, anfibios, coraddos e àteras ispètzias. In Pànama, sientziados e funtzionàrios sunt impinnados in una cursa contra su tempus pro fàghere a manera chi un'ispètzia mitica, sa rana dorada no iscumpàrgiat pro semper. A pustis de sa chirca, ant iscontrobbadu chi est s'òmine chi tenet sa neghe, ca at introduidu in Amèrica meridionale unu fungu invasivu chi noghet meda a sos anfibios.

Unu contu precolombianu, nàschidu in su coro de sas terras tzentrals de su Pànama, narat chi sa rana dorada batit sorte bona: chie si siat chi la bidet o at a resessire a la tènnere s'at a beneficiare de unu destinu ditzosu. Su colore suo grogu lughente, cun mantzas in colore de caffè, fiat un'ogetu de praghene pro sas tribùs indigenas, chi pessaian chi paris morta sa rana, su corpus minore suo s'esseret cambiadu in oro pesosu.

Iscobera a inghiriu de sa bidde de El Valle de Antón e de su Parcu natzionale Altos de Campana, endèmica de sa zona tzentrale de s'istmu, sa rana dorada —suo nùmene sientificu suo est *Atelopus zeteki*— at abitudu meda e ingalanidu sos rios e trainos de sa giungla panamensa. Su Pànama, de sa rana dorada, nd'at fatu unu simbulu culturale e ecològicu, a su puntu de li dedicare una die natzionale, su 14 de austu. Sa rana est gasi popolare chi est pintada in ogetos de artesanìa, in sos gigios, in cartellos de festas, in billetes de loteria, e dat su nùmene suos a albergos, birras artesanales o butegas. Est iscumparta a su nesi in sos padentes istmicos.

A pàrrere de s'erpetòlogu panamensu Roberto Ibáñez, chircadore assòtziadu a sa Smithsonian Tropical Research Institut (STRI) in Pànama, sos primos sinnales de peoramentu datant dae sos annos 1993-1996. Su biòlogu panamensu Edgardo Griffith, finas issu s'amentat de àere iscobertu ranas moribundas in sa fine de su 2005, durante un'ispedizione in s'oru de El Valle de Antón. Nemos connoschiat tando sas càusas de sa morte sua, ma sa boghe sua de allarme at cuntzididu cun àteras chircas chi poniat pregontas sa cundizione de s'anfibiu.

Fèmina de rana dorada de Panama —
nùmene sientificu *Atelopus zeteki*.

CC BY 2.0 photo of Brian Gratwicke

Est istadu in su 2007 chi ant bidu s'*Atelopus zeteki* pro s'ùrtima bia in cundizione agreste, in una secuèntzia breve registrada dae sa BBC pro unu de sos documentàrios suos de sa sèrie de rètiles e anfibios "Life in Cold Blood" (Vida a sàmbene fritu).

Sa neghe de custu massacru la diat tènnere su fungu *Batrachochytrium dendrobatidis* (Bd), unu chitride chi minetzat sa populatzione mundiale de anfibios trasmitende s'infetzione, maladia chi, comente crarit Roberto Ibáñez, "infetat sa pedde de sas ranas, alterende sas funtziones suas." In sas ranas, una de sas funtziones de s'epidèrmide est de mantènnere s'echilibriu de abba e sales intre su corpus e s'ambiente suo. In sas ranas vitimas de sos fungos Bd, b'at una modifica in su trasportu de eletrolitos, chi tenet comente efetu printzipale su de minimare sos cuntzentrimentos de sòdiu e de potàssiu in su sàmbene de s'animale, provochende un'arrestu cardiacu.

Su fungu invasore

Dae ue benit su Bd? Forsis dae Àfrica. Est s'idea prus atzetada dae sos biòlogos panamensos. Su chitride Bd est presente de naturale suo in s'epidèrme de sa s'anfibiu sudafricanu *Xenopus laevis*, organismu impreadu in manera àmpra in sas provas de graidesa, cumintzende dae annos '30. S'esportazione de custu mètodu a àteras latitudines, cando fiat craru chi su *Xenopus laevis* est unu vetore de sa malattia, diat èssere su responsàbile de sa difusione sua.

In Pànama, pessant chi su fungu s'est ispainadu in cuntatu cun custos anfìbios matesi, sighit a nàrrere Roberto Ibañez, chi at afirmadu chi su chitride s'est giai ispainadu in totu s'istadu e como est minetzende àteras ispètzias de anfìbios. In contu de «*efetu disastrosu subra de sa diversidade biològica*», s'Unione Internatzionale pro sa cunservatzione de sa natura classificat su Bd intre sas 100 peus ispètzias esòticas invasoras in su mundu. Edgardo Griffith lu descriet come un'organismu «*efitziente meda, chi minimat sa biodiversidade, càmbiat sa dinàmica demogràfica e sa riprodutzione e isperdet su 100% de individuos in carchi ispètzia*». Est presente in totue, in Pànama come in àteros istados de Amèrica Latina.

© Courtesy of Diario La Prensa, Panama

S'arca de Noè de sos anfìbios

In Pànama, non b'at galu unu tratamentu de profetu contra a sa malattia. Sende gasi, b'at s'isperu de pòdere torrare a pònnere, una die, sa rana dorada in s'hàbitat naturale suo. In su 2011, su guvernu at postu in òpera unu Pranu de atzione in tres partes pro sa cunservatzione de sos anfìbios de Pànama —chirca, cunservatzione, educatzione—, primu passu chirru a una solutzione de su problema. Sa Fundatzione-Tzentru pro sa cunservatzione de sos anfìbios de El Valle (Fundatzione EVACC), diretta dae s'Edgardo Griffith, traballat, finas issa, pro preservare sa rana dorada, sende chi in custa tapa issa est galu mantesa in cautivèriu. Su zoo òspitat belle 4 500 ranas, chi unas milli sunt de sa variedade dorada.

A s'àteru chirru de s'istadu, in Gamboa, in s'oru de unu padente tropicale ùmidu situadu in su tretu antigu de su canale de Pànama, Roberto Ibañez ghiait su Progetu de cunservatzione e de sarvamentu de sos anfìbios.

In su Fèstival de sa rana dorada de Panamá, organizadu cada annu in sa capitale dae su Punta Culebra Nature Center (Smithsonian), sos pipios iscoberint s'anfibiu, su simbulu ecològicu e culturale de s'istadu.

Creadu *ex situ* in su 2009, su progetu punnat a assegurare sa riprodutzione de sas ispètzias in perigulu, mescamente su chitride: est una genia de Arca de Noè, chi s'isfortzat pro ricostituire, movende dae custos esemplares in cautivèriu, sas populatziones de sas ispètzias prus in perigulu, finas a cando no apant agatadu unu tratamentu contra su fungu Bd. Postu a trintaduos chilòmetros dae sa capitale de Pànama, su zentru accollogit unos 1 200 esemplares de ranas chi appartenent a noe ispètzias, francu sa rana dorada. Ma custa, isperat Roberto Ibañez, lis diat dèvere èssere imbiada dae sa Fundatzione EVACC intro de su 2018.

Sa rana dorada at torrare a glòria antiga sua? Sos sientziados iscumitint fundant subra de unu "eja" categòricu. In s'interi, tocat a isperare chi sa rana dorada at a tènnere su destinu ditzosu chi nd'est su simbulu in sa mente de sos panamensos.

“B'at s'isperu de pòdere torrare a pònnere, una die, sa rana dorada in s'hàbitat naturale suo”

Karla Jiménez Comrie (Pànama) est unu giornalista ispetzializadu in s'ambiente e in sa cultura. At traballadu pro su sistema de sas Natziones Unidas e come giornalista in su cotidianu *La Prensa*.

Cun su cambiamentu climàticu, sa minetza de cunflitos noos

Caitlin E. Werrell e Francesco Femia

Sos efetos de su cambiamentu climàticu in su paisàgiu fìsicu globale cambiant sa geopolitica e destabilizant regiones vulneràbiles comente su Corru de s'Àfrica. Podent impeigare sa capatzidade de sos istados de si guvernare a sa sola e generare cunflitos no isetados. In manera diferente dae àteros fatores de arriscu a sa seguràntzia internatzionale, su cambiamentu climàticu podet èssere modellizadu cun gradu de tzertesa bastante artu. Ma intre annuntziare e preparare, abbarrat unu passu mannu de fàghere.

Su ritmu atuale de cambiamentu climàticu — artziada de su livellu de su mare, minimòngiu de s'astru de su mare Àrticu, fusione de sas nieras, variabilidade estrema de sas temporadas, frequèntzia e intensidade in crèschida de sas traschias— ponet a cunfrontu sas sotziedades umanas cun iscenàrios noos. Custas dinàmicas at a tènnere un'impatu in sas risorsas, mescamente s'abba e sas derratas alimentares, dae ue dipendent sa supravivèntzia, sa seguridade e sa prosperidade de sas populatziones e de sos istados —e finas in s'ordine mundiale fraigadu subra de custos ùrtimos.

B'at giai unu peoru de sa fragilidade de sos Istados e de sos problemas de seguridade in unas cantas regiones crae —sos cunflitos in s'Oriente Mèdiu e in Àfrica, sas tensiones in sas zonas de pisca de su mare de sa Tzina meridionale, pro non faeddare de su campu de batalla politicu e econòmicu nou de s'otzèanu àrticu, oramai liberadu dae s'astru. In s'interi chi est torrende a modellare su paisàgiu fìsicu de su mundu, su cambiamentu climàticu càmbiat finas su panorama geo-politicu suo.

© UNphoto/Tim McKulka

In casu chi sos guvernos non siant capatzos de minimare custu efetu, s'arriscu de cunflitos e instabilidades at a crèschere e a devènnere prus difizile de controllare. Unas cantas regiones sunt interessadas, ma, pro neghe de sa cumbinatzione de carentzas istruturales e un'esposizione forte a sos arriscos de sas cambiamentos climàticos, su Corru de s'Àfrica est vulnerabile in manera particolare, faghende crèschere sas timòrias prus chi no in aterue sa nàschida de cunflitos e de instabilidade in sa penisula.

Un'epitzentru fràgile

Passende su tempus, s'impatu de su cambiamentu climàticu in sas risorsas naturales —chi s'aggiunghet a sas pressiones demogràficas, econòmicas e politicas esistente— podet aviare sa capatzidade de un'istadu a si guvernare a sa sola.

Chi includet sa capatzidade de rispòndere a sos bisòngios de sos tzitadinos suos in risorsas de base —comente su màndigu, s'abba, s'energia o s'ocupatzione—, sa chi cramant "legitimidade prodùida". Ma custa minetza a sa legitimidade prodùida de un'istadu lu podet indebilitare, generare cuntieras internas o finas giùghere a su collassu. Cunsideradu gosi, su cambiamentu climàticu diat pòdere rapresentare unu disafiu sèriu pro s'istabilidade e sa legitimidade de sos Istados de su Corru de s'Àfrica, regione chi at giai afrontadu tentu difficultades mannas, in antis chi non s'esserent presentadas sas chi at postu su cambiamentu climàticu. Custos disafios sunt istados cunfirmados de reghente dae su Cussigiu de seguridade de sas Natziones Unidas in unu Decraratzione de su presidente suo in su mese de ghennàrgiu de su 2018: «Su Cussigiu de seguràntzia tenet idea de sos efetos dannosos de sos cambiamentos

unu ligàmene intre cambiamentu climàticu e cunflitos —diat èssere a nàrrere, de sos cunflitos intre comunidades agriculas e pastorales, pilisados dae sas sicannas e dae sa variabilidade de sas risorsas idricas, issas etotu peoradas dae sa situatzione climàtica atuale.

Gasi, un'episòdiu de sicanna estrema e perlongada, comente sa chi at connotu sa Somàlia in su 2011 suta de s'efetu de su cambiamentu climàticu, podet agiunghere una tensione ulteriore, in una situatzione giai bulugiada dae s'iscarsidade de sas risorsas. Custas pressiones podent crèschere sas tensiones e sas cuntierras intre sas comunidades e contribuire a animare sas pessones a su disterru—cun efetos in su prèju de su bestiàmene e de àteros benes. Custu diat pòdere agraviare su malunutrimentu, sas epidèmias e s'insiguràntzia alimentare (pro àteros particulares: *American Journal of Agricultural Economics*, vol. 96, n. 4, 1^u de trìulas de su 2014, pp. 1157-1182).

Sas tensiones locales generadas dae sos problemas de atzessu a sas risorsas alimentare e a s'abba podent influenziare sos istados lacanàrgios, in ue populatziones ant a andare a chircare màndigu e sa seguràntzia chi lis mancat —cosa chi creschet sa pressione subra se sas risorsas de custos logos e diat pòdere crèschere galu de prus sas tensiones. Reduende s'atzessu a s'abba, pro fàghere unu paragone, su cambiamentu climàticu no est sa càusa direta de sos cunflitos, ma multiplicat sas tensiones in contu de sas risorsas naturales, creschende s'arriscu de cunflitos. Sena unu megioru de sa governabilidade e de sa gestione de sas risorsas naturales, custos iscenàrios s'ant a isvilupare semper de prus in su tempus venidore.

Su panorama geopoliticu nou

Sos istùdios reghentes, cumbinados cun modellos e projetziones diferentes, inditant cun una pretzisione semper prus manna chi sos cambiamentos climàticos podent minetzare sa seguràntzia de un'istadu —si non si faghet nudda pro minimare sos efetos suos— e crèschere sa probabilidade de cunflitos. De su restu, prus de una chirca at sutaliniadu sos ligàmenes intre cambiamentu climàticu, variabilidade de sas temporadas in crèschida e cunflitos. Àteros iscenàrios diferentes mustrant comente sa cumbinatzione de sos efetos de su clima e de sa situatzione securitària giughent a sa formatzione de unu panorama geopoliticu nou:

• Artziada de su livellu marinu e tzitades costeras

S'urbanizatzione est creschende in manera lestra in su Corru de s'Àfrica, finas in sa

costa. Tzitades costeras in crèschida che a Mogadisciu (Somàlia), Gibuti o Mombasa (Kènia) sunt vulnerabiles a s'artziada de su livellu de su mare. Su mare diat pòdere aundare sas infrastruturas urbanas fundamentales, incuinare s'abba durche cun s'intrada de abba salida e reduire sas superfitzies aràbiles, custringhende populatziones intreas a su disterru.

• Itineràrios maritimos formidàbiles

Su Gulu de Aden est unu coladòrgiu maritimu fundamentale in s'oru su Corru de s'Àfrica. Sigomente sos cambiamentos climàticos reduint galu de prus sas oportunitades econòmicas iscarsas de sa regione, nos diamus dèvere isetare un'aumentu in sos atos de pirateria oru-oru de sas costas. Sas chircas at riveladu chi b'at una subraposizione manna intre istados chi tenent unu pesu artu de ataques de piratas (in foras de sas costas de sòmalas e eritreas) e sas vitimas de sa vulnerabilidade climàtica sa prus arta de Àfrica. Custu pintat unu cuadru chi ponet pessamentu pro comente sa subraposizione de sos arriscos podet cunfirmare su fallimentu de sos istados de su Corru de s'Àfrica.

• Pisca e seguràntzia alimentare

S'atzidificatzione e su caentamentu de sos otzèanos cuntribuint a sa migratzione e a su depauperamentu de sas riservas iticas in su mundu, mescamente in s'oru de sa costa de su Corru de s'Àfrica —finas si sa mancàntzia de datos bastantes impèigat de nde valutare s'ampària. Su cambiamentu de sa chimica e de sas temperaturas de sos otzèanos podent crèschere s'arriscu de tensiones intre sos istados e sos atores subnatzionales chi cumpartint sa matesi costa in su Corru de s'Àfrica— chi includet una probabilidade prus manna de cunflitu ligada a s'atividade de pisca, cando sas flotas òperant in sas abbas de làcana o si gherrant pro s'apoderare de sas riservas chi sunt minimende in abbas internatzionales.

• Migratziones

Sos episòdios de sicanna, aunidos cun àteros fatores, sunt giai ponende a crèschere sa punna a sa migratzione, in Àfrica comente in aterue. Sos chi non tenent sos mèdios pro mòvere arriscant finas de èssere "tentos in su latzu", o de no èssere a tretu de migrare a logos prus seguros. Sa probabilidade de unu calu de s'abba pròina e s'aumentu de sos eventos meteorològicos estremos in su Corru de s'Àfrica arriscat de seguru de impressire e amplificare sa migratzione. A pàrrere de Robert McLeman, de sa Wilfrid Laurier University (Canadà), «*sos istados chi sunt oe fràgiles politicamente ant a èssere forsis sos epitzentros de episòdios de violèntzia e de migratzione fortzada ligada a su clima*» (*Epicenters of Climate and Security*, làmpadas de su 2017).

Vitima de unu cunflitu in Sudàn in su 2008, custa fèmina est isetende sa ratzione sua de agiudos alimentares de urgèntzia.

ambientales e climàticos, in mesu de àteros fatores, in s'istabilidade de s'Àfrica de s'Ovest e de sa regione [de su Sahel] e mescamente de sa sicanna, de sa desertificazione, de su degradu de sos terrinos e de s'insiguràntzia alimentare, e cunfirmat chi pro parare fronte a custos fatores, est importante chi sos guvernos e sas Natziones Unidas adotent istراتيجias oportunas de valutatzione e gestione de sos arriscos. »

Cunforma a sos crìterios de sos istados fràgiles de su Fundu pro sa paghe, est in su Corru de s'Àfrica chi bi sunt unos cantos de sos istados prus vulneràbiles de su mundu: Somàlia, Etiòpia, Eritrea, Kènia, Sudàn e Sud Sudàn. B'ant finas paritzos sinnos ladinos de

Difatis, de sos 20 istados prus fràgiles, 12 s'agatant in s'Oriente Mèdiu, in s'Àsia meridionale e in Àfrica, in ue previdenti chi su cambiamentu climàticu at a crèschere galu de prus su livellu de iscarsidade de abba. Chimbe de issos —Eritrea, Kènia, Somàlia, Sudàn e Sud Sudàn— sunt collocados in su Corru de s'Àfrica.

• Militarizatzione de s'abba

Su cambiamentu de sa disponibilidade de risorsas idricas —iscarsidade, problemas de atzessu— comente resurtadu de su cambiamentu climàticu at finas cunsentidu a sos Istados e a sos atores no istatales de impreare s'abba comente arma. Cunforma un' istùdiu reghente de Marcus King de sa George Washington University (Istados Unidos), sa Somàlia est in manera particulare vulnerabile a custa cumbinatzione de clima, cunflitos e militarizatzione de sas risorsas acuàticas (*Epicenters of Climate and Security*, làmpadas de su 2017). Sas sicannas regionales registradas dae sa Somàlia in su 2011 sunt istadas assotziadas a sos cambiamentos climàticos. In custu momentu, narat Marcus King, su grupu jihadista fundamentalista «Al-Shabaab at cambiadu sas tàticas suas de gheirilla e at incumintzadu a trincare sos rifornimentos de abba de sas tzitades liberadas a su nessi pro fàghere un'atzione de poderiu e de presèntzia. Su cambiamentu climàticu, sa mèngua de màndigu e su cunflitu continuu cun sa militarizatzione de s'abba ant tentu cunsequèntzias graves pro sas populatziones: sa difficultade de atzessu a sos agiudos umanitàrios pro neghe de sas atziones de Al-Shabaab at causadu prus de 250 000 mortos e chentinas de migia de isfollados internos.»

Una lughighedda de isperu

Sende chi sa sicanna e sos eventos meteorològicos estremos non sunt noos pro sa regione, sa lestresa de su cambiamentu e sa minimada de sos tempos de recùperu intre duos eventos ant a pònnere àteras pressiones a sos guvernos giai astrintos a gula. S'arriscu de instabilidade de s'istadu e sos cunflitos permanentes creschent comente resurtadu. Sende gasi, b'at galu una lughighedda de isperu: su cambiamentu climàticu, diferentemente dae àteros fatores de arriscu pro sa seguràntzia internatzionale, podent èssere modellizados cun unu gradu de tzertesa bastante artu.

Sende chi sas previsionis a livellu locale sunt pagu seguras, sas projetziones de su modellu climàticu dant un'idea crara de su chi nos riservat su tempus venidore, cunsentende a sos guvernos e a sas sotziedades de isvilupare pranos.

Sende gasi, su megioru de sa capatzidade predictiva nostra non currispondet a una preparatzione. Sa cumbinatzione de «*arriscos sena pretzedentes*» e «*previdibilidade sena pretzedentes*» nos est ghiende chirru a unu «*Dovere de adattamentu*» (relatzione presentada a su Cussigu de seguràntzia de sas Natziones Unidas, nadale de su 2017). Est responsabilidade de sas istituzziones subnatzionales, natzionales e intergubernativas su de afortire sa resilièntzia de su clima a livellu regionale in su Corru de s'Àfrica. Si non sende, s'istabilidade de custa regione e de su restu de su mundu diat èssere posta in perigulu mannu.

Caitlin E. Werrell e Francesco Femia

sunt sos co-fundadores e presidentes de su Center for Climate and Security. Custu tzentru de istùdios politicos indipendentes, basadu in Washington DC, chi riunet un'iscuadra e unu comitadu consultivu de espertos eminentes de seguràntzia e militares, est s'unica istituzione dedicada esclusivamente a s'anàlisi de sos arriscos pro sa seguràntzia causados dae sos cambiamentos climàticos.

Cambiare sas concas, non su clima

Pro parare fronte a sos disafios postos dae sos cambiamentos climàticos, s'UNESCO tenet prus de trinta programas chi cuntribuunt a sa frunadura de connoschèntzias, a sa comunicatzione e cumprensione de sas implicatziones èticas de custu disafiu mannu de su tempus nostru.

Pro definire sos printzipios èticos globales de sos cambiamentos climàticos, s'Organizatzione frunit linias ghia pro su protzessu detzisionale e sas politicas chi punnant a cuntrastare disacatos e ingiustizias chi sunt inatzetabiles moralmente. Sa preventzione de sos disacatos, s'acostamentu precauzionale, s'ecuidade e sa giustitzia, s'isvilupu sostenibile, sa solidaridade, sas connoschèntzias sientificas e s'integridade in su protzessu detzisionale sunt totus pilastros de su "Decraratzione de printzipios èticos" adotada in su mese de santandria de su 2017.

De su restu, s'UNESCO agiat sos Istados membros a s'adattare a sos cambiamentos climàticos, pro nde mitigare sos efetos, pro educare sas sotziedades a s'isvilupu sostenibile (ESD), o pro valutare s'arriscu de disacatos naturales. Tràmite su programma idrològicu internatzionale suo (IHP), promovet sa cooperatzione sientifica pro s'avaloramentu e su controllu de sos cambiamentos chi interessant sas risorsas idricas. Su programma suo Man and the Biosphere (MAB) punnat a megiorare sos mèdios de sussistèntzia de sas pessones preservende sos ecosistemas. Sas riservas de sa biosfera gestidas dae su MAB, gasi comente sos sites de su patrimoniu mundiale o sa rete globale de geoparcos, como tenent sa funtzione de osservadores pro sos cambiamentos climàticos.

S'Organizatzione est in manera particulare atenta a sa salute bona de sos otzèanos chi regulant su clima e nche tenent belle su tres unu de sas emissionies de carbòniu. Pro neghe de s'augmentu de sas emissionies de gas a efetu serra, s'incuinentu de sas costas, sa pisca esagerada e sa pressione demogràfica, sas costas e sos ecosistemas marinos sunt patende cambiamentos importantes. Custos pertocant in manera particulare sos Istados insulares minores in isvilupu (SIDS), chi, pro issos, s'UNESCO at elaboradu unu pranu de atzione.

S'istategia UNESCO est parte de un'atzione globale definida in sa Cunventzione cuadru de sas Natziones Unidas pro sos cambiamentos climàticos (CCNUCC). A pustis de sa Conferèntzia de Parigi de su 2015 pro sos cambiamentos climàticos (COP 21), s'UNESCO est presente in cadauna de custas cunferèntzias annuales, in ue presentat totu sas iniciativas suas. Sos padigliones suos sunt logos de adòviu chi promovent su dibàtidu e s'interatzione cun su pùbliku e sa sotziedade tzivile. Sa netzessidade de cambiare mentalidade no est prus de dimustrare. Pro afrontare custu disafiu globale, est essentziale una cumprensione profunda de su problema. Colat in sa cussèntzia e in s'educatzione pro s'isvilupu sostenibile. «*Cambiare sas mentes, non su clima*» est su messàgiu tzentrale de s'UNESCO in custa chistione.

Bidu dae Dominica: Antropotzene • Capitalotzene?

Andreas Malm

Pro Andreas Malm, su cambiamentu climàticu no est neghe petzi de s'esistèntzia de sos milliados de èsseres umanos chi istant in su praneta, ma de sos pagos chi controllant sos mèdios de produtzione e detzident pro s'impreu de s'energia. S'època s'assimigiat prus a unu Capitalotzene chi no a un'Antropotzene, e pro prevènnere sos eventos climàticos estremos, comente sos uraganos chi abbùtinant sa Dominica, tocata a atacare direttamente su capitale fòssile.

Finas a eris, Dominica aiat pesadu sos cùcuros suos in colore de ismeraldu in subra de su Mare de sos Caràibos. Cando apo visitadu s'isula in su mese de austu de su 2017, fiat galu cugugiada dae padentes de unu birde sena àteru paragone, cada cùcuru, cada pèntuma prena de fundos. S'isula cun prus montes de totu sa regione, cun sa cobertura forestale mègius cunservada, fiat un'ispantu de lugore naturale, ma pòvera. Su prus de sos 70 000 abitantess suos —mescamente de origine africana— campaiat cun pagu recatu in terras minores, agiunghende a sas bananas e patatas duches, unu pagu de pisca e de turismu.

S'isula aiat giai patidu una prima traschia. In su 2015, sa traschia tropicale Erika at iscarigadu trainos de abba in sos montigros, e calicunu si fiat faladu a pare. Cando so isbarcadu, su logu fiat galu curende-si sas fertas lassadas dae custu disacatu, visibile in manera crara in su sud-est de s'isula, cun sas palas de sos montigros iscalagonadas dae s'abba chi si nch'aiat tragiadu terra, àrbores e domos.

© Jason DeCaires Taylor (www.underwaterartsculpture.com)

Marea artziende, installazione de s'artiste britànnicu Jason DeCaires Taylor in su Tamigi, in Londra, 2015

Fiant torrende a acontzare sos caminos e a fraigare barracas pro acollogire sos chi sunt campados.

Su 18 de cabudanni de su 2017, ses chidas a pustis chi mi nche so mòvidu, s'uraganu Maria at superadu totindunu sa categoria 5 —unu livellu estremu chi est galu raru a cròmper— e at còrfidu Dominica in manera tosta. In una note, s'isula birde est devènnida in colore tabachinu. Bentos de una fùria istraordinària aiant suladu subra de sos padentes.

Unu sentimentu de pèrdida istremenada

Su mare batiat fògias e ramos de àrbores, truncos nuos fiant istèrridos in una terra neta comente a pustis de una deforestazione istremenada: si Erika aiat petzi abbranchiadu s'isula, Maria l'aiat pròoiu iscorgiada. Custa bia, totu sas infrastruturas —domos, caminos, pontes, ospidales, iscolas— e su setore agriculu fiant torrados a nudda. Su costu finantzariu est istadu carculadu a duos tantos de su su produtu internu brutu (PIL) de s'istadu, ma, comente at osservadu s'agèntzia de istampa IRIN, «su sentidu de pèrdida nch'at brincadu cale si siat càrculu».

In su mese imbenente a sa colada de Maria, su chimbe unu de sa populatzione at collidu sos pagos benes chi aiat sarvadu e at lassadu s'isula. Sos chi abbarrant faeddant de issos etotu comente de sordados in unu campu de batalla: un'arresonu martziale at invàdidu su logu. Chimbe dies a pustis de s'uraganu, su primu ministru Roosevelt Skerit, finas issu sena domo, s'est bortadu finas a s'Assemblea generale de sas Natziones Unidas: «*so torrende dae sa prima linia de su fronte. (...) Mientras sos Dominicanos sunt paghende su prètzio de su cambiamentu climàticu. Semus patende sas consequèntzias de sas atziones de sos àteros, chi ponent in perigulu s'esistèntzia nostra matessi, totu pro s'arrichimentu de pagos, in aterue in su mundu*».

Sos discendentes de sos iscravos chi istant in Dominica no ant fatu nudda pro caentare su praneta, non prus de sos pagos Indianos chi subravivent in cue. Sos massajos pòveros, chi megiorant sa paga issoro cada mese faghende a tassistas o a bendidores ambulantes, produint imprentas de carbòniu trascuràbiles e non tenent perunu podere in s'oferta globale de energia. Ma sunt istados pròpiu issos chi sunt mortos suta de sos corfos de s'ipertziclone. Ant bidu sas vidas issoro abbutinadas e sa terra issoro bisastrada.

Totu s'umanidade est responsàbile?

Ma est un'àteru iscenàriu chi nos contat s'arresonu in contu de cambiamentos climàticos, comente est istadu cuncordadu in sos ùrtimos deghe annos in sos setores de sa chirca, in sos mèdia e in sos tzìrculos detzisionales otzidentales. Su chi nos narat est chi semus responsàbiles totus, chi su caentamentu globale est neghe de totu su gènere umanu. Nois semus in s'Antropotzene, un'època in ue s'ispètzia nostra particolare tenet oramai sos redinagros de sas fortzas de sa natura e detzidit sa trajetòria de su praneta, comente si bidet mescamente in su campu de su clima. S'umanidade totu in pare diat èssere

duncas responsàbile de sos disacatos chi nde derivant.

Un' espressione crara de custa lògica podet èssere agatada in unu de sos libros prus carculados in s'argumentu de sos ùrtimos annos, *The Great Derangement: Climate Change and The Unthinkable*, de s'iscritore indianu Amitav Ghosh, in ue imparamus chi su su caentamentu globale «*est un'efetu involuntàriu de sa esistèntzia matessi de sos èsseres umanos comente ispètzia*». Leghimus finas chi est «*su produtu de totu sas atziones de sos òmines in su tempus. Cada èssere umanu chi est esistidu at cuntribuidu a fàghere de nois s'ispètzia dominante in custu praneta, e in custu sentidu, cada èssere umanu, coladu o presente, tenet sa parte sua in su tziclu atuale de cambiamentos climàticos*». Dae custu puntu de vista, sa chi prantat caffè lambda de sa Dominica at cuntribuidu a Maria petzi ca appartenet a s'*Homo Sapiens*. Pròpiu che a sos antepassados iscravos suos batidos a s'isula. Pròpiu che a sos Kalinagos chi sunt istados in cue in paghe finas a cando s'Europa fiat isbarcada in cue in su 1492.

Una letura farsa

Benit male a nos figurare in cales argumentos sientificos cheret basadu custu iscenàriu, ma unos cantos intelletuales cummentadores de s'Antropotzene si sunt espressados in su matessi sentidu. Pro fàghere petzi un'àteru paragone, s'istòricu Dipesh Chakrabarty (abbàida pàgina 13), chi est, sena duda, s'interprete prus influente de custu cuntzetu in sas sièntzias umanas e sotziales, creet chi in contu de cambiamentu climàticu, «*sos pòveros partètzipant cantu sos ricos in custa istòria cumpartzida de s'evoluzione umana*» (*Climate and Capital: On Conjoined Histories, Critical Inquiry*, 2014).

Dae custu puntu de vista, s'uraganu Maria est prus a probe de unu suitzidiu chi no a unu "blitzkrieg". Duncas: "chie trunat pagat, e est giustu chi siat gosi". Ma, bidende-la dae sos cùcuros nuos de sa Dominica, sa realidade est diferente meda. S'iscenàriu de s'Antropotzene est farsadu, ca deformat e cuat custa realidade, non decrete chi sunt sas atziones de sos òmines chi ant causadu su cambiamentu climàticu —chi est unu fatu indiscutibile— ma lassinende dae custa osservatzione chirru a una

Sighide sos capos, installatzione de s'artista ispagnolu Isaac Cordal in sa mostra Fragil (Bruxelles, 2015). Sa miniatura rapresentat òmines de afares postos in una miscela de abba e petròliu.

descrizione de s'ispètzia umana in sa totalidade sua, chi diat èssere responsàbile de custu cambiamentu. Ma no est gosi.

Dae sos ùrtimos millènnios e dae s'esistèntzia de sotziedade de classe, s'*Homo sapiens* est un'entidade framentada in manera profunda, e no l'est istadu mai gosi meda comente in custu mundu in caentamentu lestru: in ue, a pàrrere de s'organizatzione umanitària Oxfam (ghennàrgiu 2017), sos oto individuos prus ricos possedint 426 miliardos de dòllaros, cantu sa medade prus pòvera de sa populatzione mundiale (409 miliardos de dòllaros). E sa richesa, comente ischimus, est correlada a sas emissionies de CO². Est unu sinnu de sos profetos derivantes dae su mantenimentu de su "status quo" e sa prova

© Isaac Cordal (cementclipses.com)

mègius de sas consequèntias suas. Sa forza motora de s'uraganu fiat cuada in su coro de sos combustibiles fòssiles.

Un'epidemia de plàstica

Nos ant naradu chi su cambiamentu climàticu est su produdu de una massa anònima de milliones o miliardos de èsseres umanos, cando chi, comentu at cunfirmadu de reghente su geògrafu americanu Matt Huber, in sa realidade est petzi una parte minore de s'ispètzia umana chi possedit sos mèdios de produzione e leat sos pessos fundamentales in contu de impreu de sas fontes energèticas. Custa parte tenet petzi una finalidade: devènnere galu prus rica. Unu protzessu mutidu «acùmulu de capitales», chi sighit sena pasu, sena si pessamentare pro su destinu de sos dominicanos e pro sos sinnales semper prus disisperados de sa sièntzia de su clima.

Pro fàghere petzi unu paragone, in su mese de nadale de su 2017, su *Guardian* at inditadu chi sa produzione de plàstica in sos Istados Unidos at a crèschere de su 40% in sos deghe annos imbenentes, cun ExxonMobil, Shell e unos cantos àteros produtores de combustibiles fòssiles chi tirant profetu dae sa produzione manna attuale de su gas de ischistu pro investire in manera bundante in impiantios noos pro sa plàstica. Custu pessu at a afortire igalu de prus sos Americanos e, duncas, s'economia globale, in sa dipendèntzia issoro dae sos produtos de plàstica. Custos ùrtimos ant a cròmpere a sas marinas de totu su mundu, dende origine a àteros combustibiles fòssiles, chi su calore issoro at a agatare isulas noas de abbutinare. Dae su puntu de vista de su capitale, est pròpiu custu chi tocat a fàghere: investire in sa produzione e in su consumu de combustibiles fòssiles pro generare profetu. Custu protzessu est sa base de su caentamentu globale.

Sos abitanes de Dominica e totu sos cumpàngios male assortados issoro de totu su mundu, destinados cada annu a si multiplicare, si no est chi b'at un'iscontru diretu, dae como, cun su capitale fòssile, non sunt istados mai in su chi calicunu mutit s'Antropotzene. Issos sunt patende sos efetos de un'època chi diat èssere mègius a mutire Capitalotzene. Fintzas si si tratat de una gherra istruturale e sistemàtica, nos podimus isettare chi in su tempus venidore si multiplichent atacos brutales chi càusant iscontros e terrore. Tocat a bidere cando —o si— amus a tènnere una risposta. Ma, a incurpare su gènere umanu no at a animare a la tènnere.

Andreas Malm (Isvètzia) est professore de ecologia umana in s'Universidade de Lund, in Isvètzia. At iscritu unos cantos libros, su prus reghente, *The Progress of This Storm: Nature and Society in a Warming World* (2018), chi tratat de sos perìgulos de su caentamentu climàticu.

Bastu cun su discursu catastrofista!

**Francis Chateauraynaud
intervistadu dae Régis Meyran**

Sos cunfrontos in contu de s'Antropotzene costituint pròpiu unu problema sientificu ca si tratat de s'estare unu modellu globale de s'evoluzione de sos echilibrios planetàrios. Ma sas interpretatziones sunt impannadas dae sos autores chi l'impreant pro profetizare sa fine de su mundu: una manera de pessare chi noghet.

Bois chi ais istudiadu a longu sas cuntierras sientificas, ite nde pessades de su cubfrontu in contu de Antropocene?

Est unu dibàtidu importante: sos sientziados sunt in cherta de unu modellu globale, chi pro como no est istabilizadu. Si tratat de istabilire unu sistema formale chi fissat sas leges operativas de su praneta Terra, resonende in s'iscala globale e integrende variàbiles medas, finas a cussu momentu iscuncordadas. Oe, sas capatzidades de càrculu faghent a manera chi siant possibiles simulatziones informàticas e s'elaboratzione graduale de unu modellu de sa biosfera, in ue sas variatziones sunt istudiadas modifichende sos paràmetros, comente sa temperatura o s'atzididade de sos otzèanos.

S'Antropotzene est un' ipòtesi chi interessat siat sos geòlogos siat sos archeòlogos, chi s'agatant in cara de sa presèntzia de rèfudos radioativos o chimicos in sos terrinos. Abbarrat sa pregonta si tochet a beru a faeddare de un'època geològica noa, chi diat sighire s'Olotzene. Si su tèrmine Antropotzene est pertinente at a èssere de seguru craridu in tempos longos, e est normale chi siat ogetu de dibàtidu.

Carchi autore, comente a s'americanu Jason Moore o s'isvedesu Andreas Malm, preferit de faeddare de Capitalotzene. Custa ricualificatzione est discutibile, si cunsideramus s'imprenta ecològica arta de s'URSS in su sèculu 20...

In realidade, no est tantu sa paràula Antropotzene chi ponet problemas, cantu su valore de predictibilitade de su modellu, a unu chirru, e su tenteu de catastrofismu o de determinismu, a s'àteru.

© Hervé Fischer (www.hervefischer.com)

Spéculation, passion et anxiété. NASDAQ - année 2000 -

Àteru nos podides nàrrer pro su tenteu de su catastrofismu?

Unu primu problema benit dae comentu esperti medas faeddant a nùmene de totu s'umanidade, cun su sugetu coletivu «nois». S'istòricu Dipesh Chakrabarty (abbàida pp. 11-14) s'est interrogadu pro sa funtzione de custu «nois»: su de atribuire sos fenòmenos a totu s'umanidade est a ismentigare o a cuare su fatu chi umanos medas, in una situatzione de poveresa o de debilesa, tenent pagu responsabilidade in s'arribbada de s'Antropotzene.

S'àteru problema pertocat s'idea chi «nois» semus giai intrados in una trajetòria fatale. Pro fàghere unu paragone, su cuotidianu frantzesu *Le Monde* at publicadu in su mese de santandria de su 2017 unu documentu firmadu dae 15 000 sientziados, intituladu «Luego at a èssere tropu tardu».

Ispeculatzione, passione e ànsia,
acrilicu subra de tela, 2001,
de s'artista e filòsofu franco-canadesu
Hervé Fischer.

Luego at a èssere tropu tardu

Si una «dose de reversibilidade» est implitza in s'avèrbu «luego», sa locutzione «tropu tardu» e sa repetizione de fórmulas comentu «nos semus faddidos» o «nois non semus resessidos a», s'impinnat in unu pèndida catastrofista. Su *global wthinker* (s'intelleteuale chi pessat su mundu in sa dimensione globale sua) b'agatat una forma de legitimatzione de sos bolos suos e podet contare un'istòria manna, aunende in pagas fórmulas totu sa cumplessidade de su mundu. Finas su sotziòlogu frantzesu Bruno Latour, in *Face à Gaïa* ("In cara de Gaja", 2015), s'est atrividu in custu campu de giogu. Su tenteu profèticu alimentat sas òperas de «collassulogia», comentu sas de sos istudiosos frantzesos Pablo Servigne e Raphaël Stevens, *Comment tout peut s'effondrer* ("Comente totu podet collassare", 2015). Si sos autores si basant subra de datos innegàbiles, comentu los pònnere in pare in unu contu de fine de su mundu est problemàticu.

Sa crítica printzipale chi si podet fàghere a s'arresonu catastrofista, est chi no est de profetu. S'«euristica de sa timòria», isvilupada in passadu dae su filòsofu tedescu Hans Jonas —chi pessat chi petzi sa timòria de su peus podet ischidare sas cussèntzias— non s'adatad prus a su cuntestu cuntemporàneu. Sas mentes mannas podent finas pònnere sa firma issoro in documentos allarmantes, ma, sende gasi, sas solutzione no arribbant. Su disafiu no est de annunziare s'inevitabilidade de su disacatu, ma de individuare sos problemas in livellos de atzione diferentes.

Sos arresonos catastrofistas podent èssere inùtiles, ma agradant...

No est chi agradant ebbia, ma pilisant reatziones ostiles. S'ecologia arriscat de èssere cunfùndida cun su catastrofismu. Grupos de protagonistas, comentu in Frantza s'Assòtziu frantzesu pro s'informatzione sientifica (AFIS), ant proclamadu chi non semus mai istados gosi cuntentos che a como in custu praneta. In custas cuntierras, arresonos che a su de s'AFIS tenent prus èsиту ca non pedint a su pùblicu de èssere pertocadu.

In pràtica, a podimus evitare sa catàstrofe?

Pro prima cosa, b'at disacatos de cada genia. A annunziare una catàstrofe globale finale cheret nàrrere a s'istesiare dae sa realidade. Cumbenit a no avallare una bisione cungiada de su venidore, finas cando est proposta dae sas istitutzione, e de torrare a abèrrere a su venidore. B'at semper pessones, grupos, tzitades, regiones chi imbentant alternativas, possibilidades noas.

S'òpera chi deo apo iscritu paris cun Josquin Debaz, *Aux bords de l'irréversible* ("In s'oru de s'irreversible", 2017) narat chi sunt essende a campu una pluralidade de «contra-antropotzenes»: in sos interstizios de su mundu si sunt sestende àteros mundos possibiles. Si a s'ispissu essint a campu in modalidade «resistèntzia», creant àteras modalidades de atzione e pertzetzione de su mundu.

Leemus a paragone su progetu de s'aeroportu internatzionale in su territòriu de Notre-Damas-des-Landes in Frantza. Custu progetu, aviadu in sos annos '60, a pustis torradu a propònnere in su cumintzu de sos annos 2000, chi fiat in contradizione cun sos decraratziones COP21 de su 2015 in su gherra contra a sos cambiamenti climàticos, l'ant abandonadu definitivamente in su mese de ghenàrgiu de su 2018, pro more de sa pressione de sos attivistas. Su chi aiat fundadu su nùcleu de sa resistèntzia tzitadina de Notre-Damas-des-Landes fiat sa capatzidade coletiva de furriare s'òrdine de sas prioridades.

Sos movimentos in contu de sos sèmenes de s'agricultura o de sa permacultura sunt ispirados a su funtzionamentu de sos ecosistemas e de sa sabiduria traditzionale, punnende a s'autosufizièntzia. Comente in sas tzitades in transizione, unas cantas, medas, esperièntzias coletivas treballant pro sa ridefinizione e pro sa gestione de sos benes comunos, alimentende ideas noas chi podent èssere leadas dae sos politicos.

Su venidore abbarrat abertu. Cada umanista tenet sa dovere de contrariare sos profetas de su catastrofismu. Sunt a beru medas sos logos in custu praneta in ue sa gente est gherrende pro cuntrastare sos efetos devastantes de s'*hybris* ("barrosia") tecno-industriale.

Francis Chateauraynaud (Frantza) est sotziòlogu, direttore de istùdios in s'Iscola des Istùdios Artos in Sientzias Sotziales in Parigi. At publicadu de reghente, paris cun Josquin Debaz, *Aux bords de l'irréversible. Sociologie pragmatique des transformations* ("In s'oru de s'irreversible- Sotziologia pragmàtica de sas trasformatziones", Parigi, Pétra, 2017).

Lèssicu de s'Antropotzene

Pro cumprèndere su cunfruntu in contu de Antropotzene, non bastat a connòschere sa paràula proposta in sos annos '80 dae su biòlogu americanu Eugene F. Stoermer e torrada a pobularizare in su cumintzu de su millènniu dae su meteoròlogu olandesu Paul Crutzen. Panoràmica de carchi tèrmine tècnicu crae.

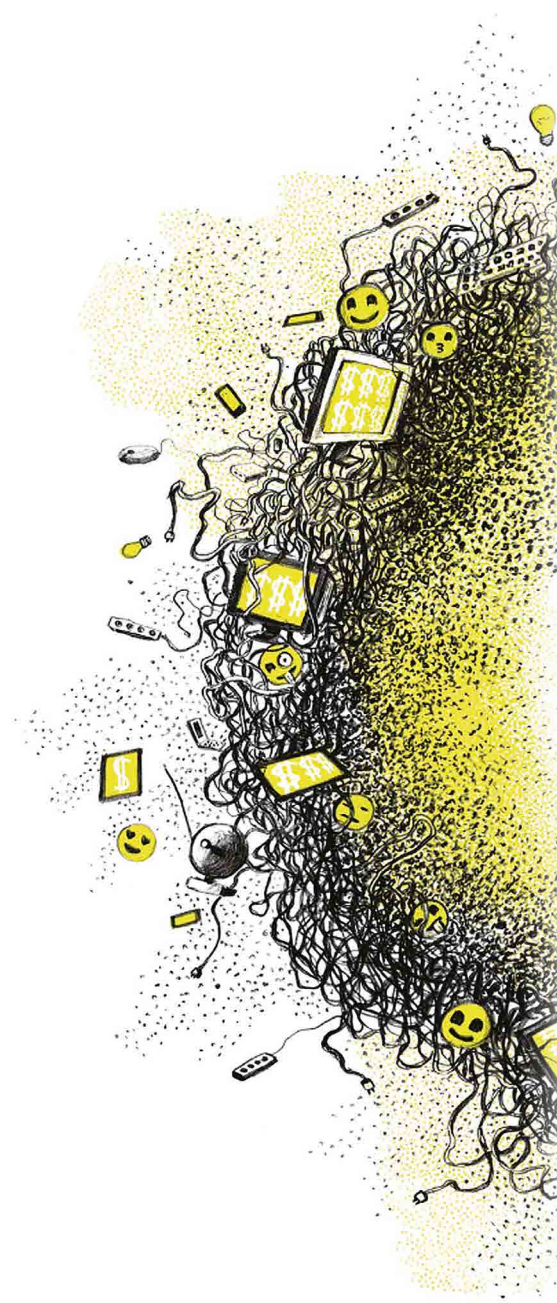
Biocapatzidade: Su cuntzetu est istadu bogadu a campu in su cumintzu de su 1990 dae su politècnicu isvitzeru Mathis Wackernagel e dae s'ecòlogu canadese William Rees. Sa chirca issoro subra de sa capatzidade biològica de su praneta rechesta pro un'atividade umana determinada los at giutos a definire duos inditadores: biocapatzidade e imprenta ecològica (abbàida a pustis). Dae su 2003 custos duos inditadores sunt istados carculados e isvilupados dae s'ONG Global Footprint Network, chi definit sa biocapatzidade comente «*sa capatzidade de sos ecosistemas de frunire materiales biològicos ùtiles e de assimilare sos rèfudos produidos dae s'òmine imprende sos mètodos de gestione e sas tecnologias de estratzione esistentes*».

Capitalotzene: Su tèrmine est istadu coniadu dae su sotziòlogu e istòricu americanu Jason Moore chi preferit a faeddare prus de Capitalotzene chi non de Antropotzene. A pàrrere suo, est su capitalismu chi at fraigadu sa crisi ecològica globale chi giughet a unu cambiamentu de s'era geològica. Variante de su Capitalocene, sa notzione de Otzidentalotzene, proposta mescamente dae s'istòricu frantzesu Christophe Bonneuil, presuponet chi sa responsabilidade pro su cambiamentu climàticu pertochet a sos istados otzidentales industrializados e no a sos istados prus pòveros.

Coevoluzione intre genes e cultura: A pàrrere de su sotziobiòlogu americanu Edward O. Wilson, sos genes ant permitidu sa cumparta de s'intelligèntzia umana e de sa cultura (limba, vinculos de parentela, religione, etc.) E, in càmbiu, sas caraterísticas culturales diant pòdere, issos etotu, promòvere s'evoluzione genètica istabilizende genes determinados chi dant unu profetu seletivu a sos membros de su grupu in ue custu cumportamentu culturale est osservadu. Unos cantos antropòlogos e biòlogos ant criticadu custa idea de "coevoluzione" intre genes e cultura, in base a su fatu chi sa trasmissione de caraterísticas culturales est unu fenòmenu volàtile chi non ponet mente a sas leges de s'evoluzione darwiniana. Issos narant finas chi, in sos ùrtimos 50 000 annos, s'umanitàde at patidu cambiamentos culturales de importu, cando chi sa cumpositzione genètica umana est abarrada invariada (cun pagas etzetzione).

Imprenta ecològica: A pàrrere de s'ONG Global Footprint Network, custu tèrmine inditat «*sa superfitzie biologicamente produttiva de sa terra e de s'abba chi un'individuu, una popolazione umana o un'atividade devent tènere pro produire sas risorsas chi consumat e ismartire sos rèfudos chi gènerat imprende sas tecnologias e sas pràticas de gestione de sas risorsas esistentes*».

Època geològica: S'iscala temporale geològica est caraterizada dae tipos de unidades temporales diferentes: eones, èras, periodos, èpocas, edades. Pro èssere reconnota comente tales, cada partzidura devent inclùdere sas caraterísticas paleoambientales (caraterísticas climàticas), paleontològicas (tipos de fòssiles) o sedimentològicas (essidos dae s'erosione de èsseres viventes, terrinos, rocas, alluviones...) similares e omogèneas. Sunt sa Cumissione Internatzionale de Istratigrafia e s'Unione Internatzionale de Sièntzias Geològicas (IUGS) chi istabilint sas normas globales pro sas iscalas temporales geològicas. Como, semus in s'època de s'Olotzene, essende issa assotziada a sa sedentarizatzione de sos òmines e a s'agricultura. Si s'aunint totu sas cunditzionas numenadas in antis, s'Antropotzene diat pòdere èssere luego definidu comente a un'època geològica noa.

Ingaddingiu, *litografia de s'artista frantzesu Antonin Malchiodi, 2018.*

© Antonin Malchiodi (antoninmalchiodi.fr)

Grandu atzelerada: Sos sientziados sunt de acordu pro su fatu chi, movende dae sos annos '50, sos ecosistemas sunt istados alterados in manera prus lestra e prus a fundu chi non mai, comente efetu de una crèschida sena paragone de su consumu de massa (in sos istados de s'OCSE), de un crèschida impressionante de sa populatzione, de s'economia e de s'urbanizatzione. Su chimicu americanu Will Steffen at definidu custu fenomenu «sa grandu atzelerada».

Praneta (unidade de mesura): S'imprenta ecològica tenet unu «praneta ecuivalente», est a nàrrere chi podet èssere espressada in su nùmeru de planetas netzessàrios pro tzatzare sos bisòngios de s'umanidade in unu momentu determinadu. Pro tènnere contu de s'imprenta ecològica de un'istadu, tocat a medire su nùmeru de planetas chi diant èssere istados netzessàrios a sa populatzione mundiale si aeret consumadu tantu cantu sa populatzione de cussu istadu. A pàrrere de su World Wildlife Fund (WWF), cada annu s'umanidade consumat s'ecuivalente de 1,7 mundos pro tzatzare sos bisòngios suos.

Grandu divergèntzia:

S'espressione «grandu divergèntzia», de s'istòricu americanu Kenneth Pomeranz, si referit a su decollu industriale chi at ischirriadu s'Europa dae sa Tzina, cumintzende dae su de sèculu 19. A pàrrere de s'istòricu, est s'allocatione geogràfica disugale de sas risorsas de carbone e sa cunchista de su Mundu Nou chi ant dadu s'impulsu finale a s'economia europea.

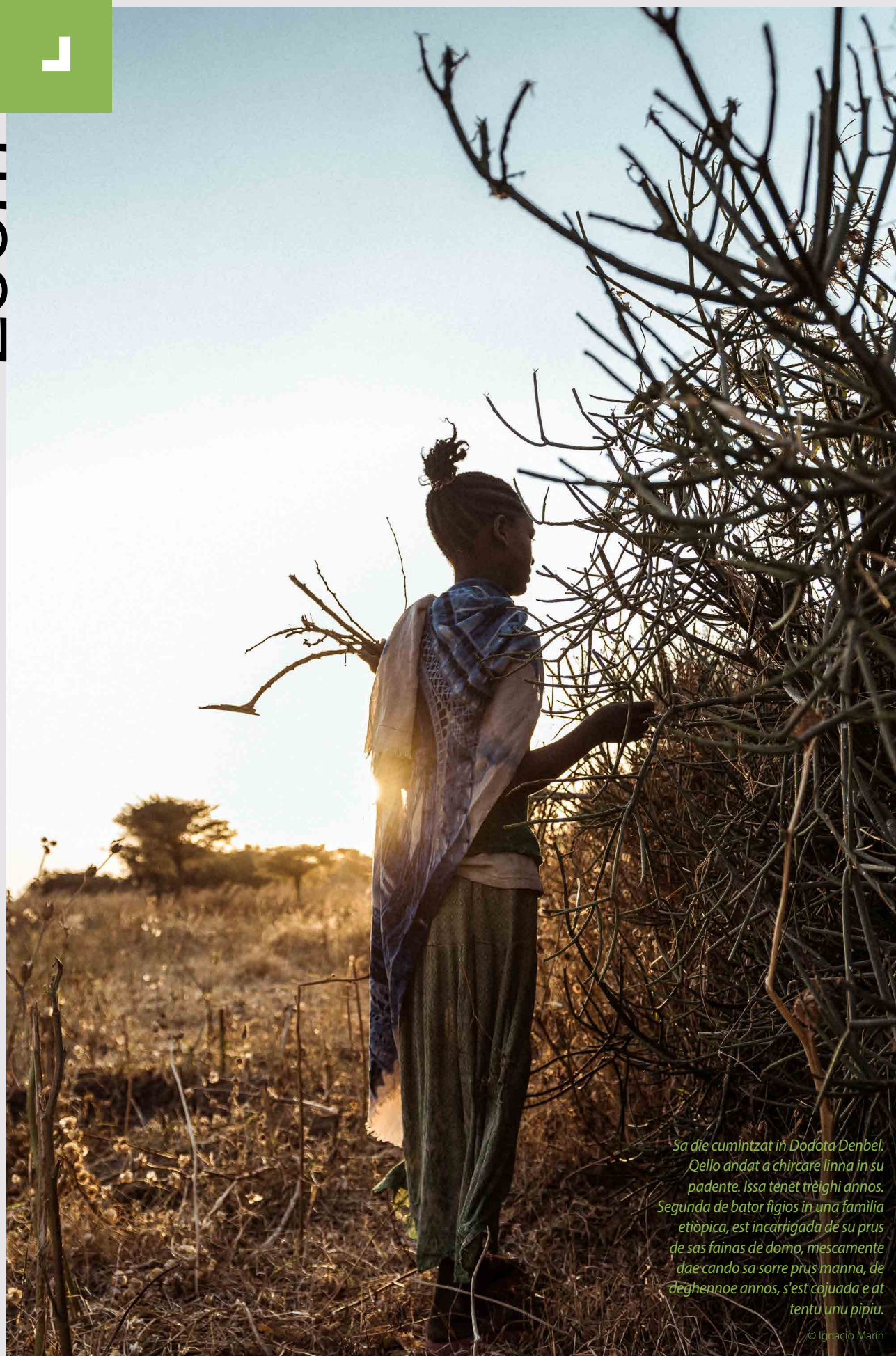
Sa de ses estintziones: Sa grandu estintzione est un'eventu breve in s'iscale temporale geològica (carchi milione de annos) in ue a su nessi su 75% de sas ispètzias animales e vegetales iscumparet dae sa superfitzie de sa Terra e de sos otzèanos. De sas chimbe registradas, su prus nòdidu est su Cretàtzeu-Tertziàriu, includende s'iscumparta de sos dinosàuros, 66 millones de annos a como. Oe, su biòlogu americanu Paul Ehrlich nos narat chi semus intrados in sa de ses grandu estintziones (finas si pro como su nùmeru de ispètzias iscumpartas est inferiore meda a cunfruntu cun sos unos àteros chimbe): intre su 1900 e su 2015, ant minimadu de su 80% sas àreas de distribuzione geogràfica de su 40% de sos mamiferos de su praneta.

Tecnodiversidade: Sa paràula biodiversidade definit sa diversidade de sos ecosistemas, de sas ispètzias e de sos genes, e finas s'interatzione intre custos tres livelli in un'ambiente determinadu. In analogia, sa tecnodiversidade definit sa diversidade de sos ogetos tecnològicos e de sos materiales impreados pro los realizare.

Tecnofòssiles: Sos fòssiles sunt restos mineralizados de individuos chi ant bìvidu in su passadu. Pro analogia, sos tecnofòssili sunt sos restos de ogetos tecnològicos.

Tecnosfera: Sa tecnosfera definit sa parte fisica de s'ambiente interessada dae sos cambiamenti causados dae s'òmine: est unu sistema interconnessu a livellu globale, chi includet èsseres umanos, animales de domo, terrinos agriculos, machinàrios, tzitades, fàbricas, caminos e retes, aeroportos...

Isferas: Pro su mineralògista russu Vladimir Vernadsky, inventore de su cuntzetu de biosfera in su 1926, su praneta Terra est costituidu dae chimbe isferas diferentes postas in pare: sa litosfera, invòlucru tèteru terrestre de sa superfitzie de su praneta, sa biosfera, costituida dae totu sos èsseres viventes; s'atmosfera, invòlucru gassosu chi constituit s'àera; sa tecnosfera, resurtadu de s'atividade umana; sa noosfera, fata de totu sas ideas. Àteros autores ant agiuntu, a pustis, a sa lista sos cuntzetos de idrosfera (totu s'abba presente in su praneta) e sa criosfera (astra).

*Sa die cumintzat în Dodota Denbel.
Qello andat a chircare linna in su
padente. Issa tenet trêghi annos.
Segunda de bator figios in una familia
etiòpica, est incarigada de su prus
de sas fainas de domo, mescamente
dae cando sa sorre prus manna, de
deghennoe annos, s'est cojuada e at
tentu unu pipiu.*

© Ignacio Marín

Una die ordinària in sa vida de Qello

Torrada a domo, Qello est ammaniende su cafè.

Testu: Katerina Markelova

Fotos: Ignacio Marín

Si Qello, s'eroina de custu servitziu fotogràficu, realizadu i santandria de su 2017, oe est andende a iscola, est ca est bene assortada. Petzi su 30,4% de sas piseddas etiòpicas in edade de iscola segundària sunt andende a iscola (UNESCO Istitutu de Istatísticas, 2015).

Qello, una pitzoca de 13 annos, at giai fatu su primu passu pro sa realizatzione de su deretu fondamentale suo a s'educatzione: no at abandonadu su caminu de s'iscola elementare che a su 61% de sos giòvanos cumpatriotas suos (UIS, 2014). At a resessire a cròmpere a s'iscola segundària superiore? Belle su 17% de sas piseddas (tassu de iscritzione brutu *) at superadu custu cursu in su 2015.

In logu suo, sende chi b'at unu tassu bastante artu de iscritzione de sas pitzinnas a sas iscolas primàrias —su 82% in su 2015— petzi una subra de duas pitzocas de edade intre sos 15 e sos 24 annos (su 47% in su 2007) podet lèghere, iscriere e cumprèndere unu testu simple e curtzu relativu a sa vida sua de cada die. Custa est sa conseguèntzia lògica de una carèntzia grave de insinnantes: un'insinnante pro 55 alunnos in su 2011 in s'iscola primària.

Su fradigheddu de Qello at a tènnere totu custos ostàculos in sa carrera iscolàstica sua? At a tènnere prus possibilidades de cumprire s'iscola primària (su tassu de iscritzione est istadu de su 88,5% in su 2015), ma finas sa segundària (31,4% in su 2015).

Nch'at a passare de seguru un'annu in prus in iscola: s'isperu de vida iscolare** de sos pitzinnos àrtziant a 8,9 annos in su 2012, a cunfrontu de 7,9 pro sas pitzinnas.

Finas si in tèrmines de atzessu a s'iscola de s'òbbrigu (dae sos 7 a sos 14 annos), sa paridade est belle assegurada, sa situatzione in Etiòpia nos consolat pagu a beru, sende gasi, ca belle 2,2 milliones de pipios e 4,6 milliones de sos giovaneddos (2015) sunt in foras de s'iscola in custu istadu de s'Àfrica subsahariana chi contat 102 milliones de abitanes.

Oe, 59 milliones de pipios in totu su mundu no andant a iscola, rapresentende su 9% de sa populatzione de s'iscola primària. Pagu prus de sa metade de custos pipios istat in s'Àfrica subsahariana, chi tenet sos prus artos tassos de esclusione dae s'educatzione.

Belle 17 milliones de issos sunt piseddas. In sa regione, 9 milliones de pitzocas de edade intre 6 e 11 annos no ant a andare mai a iscola, a cunfrontu de sos 6 milliones de piseddos (UIS).

S'agualidade de gènere est sa finalidade n. 1 de s'Obietivu de isvilupu sustenibile 4, chi punnat a garantire a totus s'atzessu a un'educatzione de calidade in unu pranu de paridade e a promòvere oportunitades de imparu pro totu sa vida, intro su 2030.

S'UNESCO, in cantu agèntzia ispetzializada pro s'educatzione de sas Natziones Unidas, est istada incarrigada de ghiare su Cuadru de Atzione pro s'Educatzione 2030, adotadu in sa santandria de su 2015. Sa responsabilidade printzipale pro s'atuatzione de custu programa torrat a pertocare a sos guvernos.

S'UNESCO e sos sòtzios suos dant un'agiudu cun cussigios in sa formulatzione de políticas coordinadas, de assistèntzia tècnica, de afortimentu de sas capatzidades e de controllu de sos progressos a livellu globale, regionale e istatale.

*Tassu brutu de iscolarizatzione: su nùmeru de istudentes marcados a unu livellu determinadu de iscola, in manera indipendente dae s'edade issoro, espressadu comentu pertzentuale de sa populatzione in sa parte de edade teòrica chi currispondet a cussu livellu de iscola.

**Aspetativa de vida iscolàstica: nùmeru probàbile de annos chi unu pipiu diat dèvere colare in su sistema iscolàsticu e universitàriu.

Sabunende-si a mangianu.

Qello at giai ammaniadu s'ismùrgiu e limpiadu sa domo. Como est andende a iscola, a ue, a bias, arribbat in ritardu pro more de sos òbbrigos chi la mantenent in domo.

Tres o chimbe pitzinnas cumpartzint su matessi bancu in sa classe.

«Su tres-duos de sas amigas de Qello ant a èssere custringas a si cojuare in pitzinnia e su prus de issas at a abbandonare s'iscola deretu a pustis», narat Ana Sendagorta, diretora de sa Fundatzione Pablo Horstmann.

Paris torrada a domo, Qello est ammaniende su màndigu pro sa familia. A su sòlitu, sas fainas de domo sunt cunsideradas comente "allenamentu" pro sas pitzinnas, fondamentale pro sa vida issoro de meres de domo, in su tempus venidore.

*Qello est isetende chi babbu agabbet de gustare
pro si pònnera a sabunare s'istèrgiu.*

*Paris chi nch'at sabunadu s'istèrgiu, Qello andat a ùmpre abba a su putzu.
B'at petzi unu putzu pro totu su bidditzolu. E, a s'ispissu, tocat a isetare a longu.*

Sa torrada est longa, finas issa. Custos caminos esponent pitzinnas medas a s'arriscu de violèntzia física o sessuale.

Est ora de sabunare sos bestires.

*Belle fatas sas fainas! Nch'est giai tardu.
Qello, in fines, podet fàghere sos còmptos a lughe de làntia.*

*S'iscuru est inghiriende sa domo de Qello, cun sos
isteddos chi sunt essende a campu. Cras est un'àtera die.*

Frontespiziu de unu manuscriptu de su sèculu 17. Su lettore tenet una safina, unu manuscriptu in su formadu riservadu a sa poesia. In su manuscriptu originale, in sa pàgina in s'oru, una giòvana est in dae in antis suo, ascurtende-lu e li porrit su càlighe de oro suo.

© RMN-Grand Palais (Musée du Louvre)
/Hervé Lewandowski

Nois, tzeracos e allogateris de sa Terra

Souleymane Bachir Diagne

Pro rispòndere a su disafiu postu dae sa crisi ecològica globale, est urgente a cunfiare in su repertòriu filosòficu e ispirituale de s'umanidade, ca nos dat letziones bonas pro sa netzessidade de tènnere cuidadu de sa vida in totu sas formas suas. Est su chi Souleymane Bachir Diagne faghet inoghe, ponende in pare su romanzu filosòficu de un'erudidu andalusu de su sèculu 12, una paràula de sabiduria africana e riflessiones de sos filòsofos otzidentales. Nois non semus meres e possessores de sa Terra, avertet su filòsofu senegalesu.

Cun sa setzione **Ideas**, custu nùmeru de su *Curreu* s'assòtziat a sa tzelebratzione de sa Die mondiale de sa diversidade culturale pro su diàlogu e s'isvilupu (21 de maju) e de sa Die internatzionale pro sa diversidade biològica (22 de maju).

S'idea mea est de pessare subra de sa crisi manna, sa crisi ecològica, chi —amus a èssere de acordu— denotat s'època in ue semus, ammustrende comente s'istòria de sa filosofia l'illùminet e nos diat una ghia in sas atziones chi tocat a ammaniare pro li parare fronte. Prus pretzisamente, dia bòlere nàrrere inoghe comente b'at una continuidade intre comente sa filosofia nos agiuat a pessare una politica de s'umanidade e sa manera de comente illùminat una politica de "umanizatzione de sa Terra", pro faeddare comente su filòsofu e teòlogu frantzesu Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955). Pro mene, custa espressione inditat su dovere e sa responsabilidade de s'umanu de operare de conseguèntzia, dae cando cumprendet chi sa natura est incumandada a issu e a s'umanidade venidora. Duncas, m'impègat de mi cunsiderare "su mere e su possessore suo", pro tztitare sa frase nòdida de su filòsofu frantzesu de su sèculu 17, René Descartes.

In contu de una filosofia in su tempus matessi ispirituale e ecològica, dia bòlere evocare su pessamentu de s'istudiosu andalusu Abu Bakr Ibn Tufayl (1105-1185), espressadu in manera magistrale in su *opus magnum* suo, su romanzu filosòficu *Hayy Ibn Yaqzān*. Bi presentat custa s'idea chi pro s'umanu, pro realizzare in manera prena s'umanidade sua, tocat a cròmpere a sa cussèntzia ecològica, chi li cunsentit de cumprendere in su matessi tempus su movimentu de su cambiamentu suo e sa responsabilidade chi li tocat de agiuare sa vida in sa Terra.

Homo perfectus

Hayy Ibn Yaqzān, a pustis de sa tradutzione in latinu in su 1671 cun su titulu *Philosophus autodidactus*, e a pustis in inglesu, est istadu s'ispiradore de unos cantos iscritores, comente s'inglesu Daniel Defoe, autore de *Robinson Crusoe*. Difatis, su romanzu de su filòsofu andalusu est s'istòria de sa subravivèntzia de Hayy, unu pipiu abbandonadu in un' isula chi no at mai connotu sa presèntzia umana, e chi est collidu, amparadu e nutridu dae una cherba. A pustis de sa morte de custa, imparat a impreare sa manu sua, s'abbistesa pràtica sua, pustis teòrica, in un'*ontogènesi* (isvilupu de s'individuu dae sa nàschida finas a sa morte) chi sintetizat sa *filogènesi* (evoluzione de s'ispètzia durante sos sèculos): su pipiu s'isvilupet comente *homo perfectus*, s'*insān kāmīl* de su mistitzismu islamicu.

In unas àteras paràulas, issu devenit un'òmine cumpriu chi agatat s'essèntzia de sa tzivilidade (e mescamente su fogu), ma finas su sentidu de sa trascendèntzia chi lu giughet a s'idea, e pustis a s'esperientzia, de su divinu. Su *Philosophus autodidactus*, lu torramus a agatare in su dibàtidu filosòficu in contu de sa "tabula rasa" chi diat èssere sa facultade nostra de ischire, in antis chi s'esperientzia cumintzet a b'iscriere sas connoschèntzias nostras. Gasi est istada cunfirmada sa continuidade intre s'idea illustrada dae su romanzu de Hayy e s'*Istùdiu de s'intelletu umanu* de su filòsofu inglesu de su sèculu 17 John Locke.

Tocat a notare, in colada, chi s'insinnamentu de s'istòria de sa filosofia comente est presentadu in su prus de sos libros de testu non dat auditu a un' òpera de s'importu de sa de Ibn Tufayl, ne a sa traditzione a ue apartenet. Duncas, bi cheret un'àtera manera de insinnare s'istòria de sa filosofia, de non nde fàghere una chistione unicamente europea.

Su califu de Deus in Terra

Sa prima siddida chi ponet in movimentu s'abbistesa pràtica e teòrica de su pipiu est sa pregonta chi faghet a issu etotu, cando est bulugiadu e ispantadu pro sa morte de mama sua sa cherba: ite est custa cosa, sa vida, chi at lassadu su corpus de sa mama e l'at torrada pro semper surda a sas boghes de figiu suo?

Òpera de sa sèrie Wilder Mann de su fotògrafu frantzesu Charles Fréger, chi in su 2011 at cumintzadu unu viàgiu in degheoto istados europeos in cherta de "s'òmine agreste".

Inoghe: sa traditzione de sos "Caretos" in su bidditzolu de Lazarim, in Portugallu.

Pro rispòndere a custa pregonta, Hayy pràticat sa dissetzione de sos animales mortos, in antis de provare a iscobèrrere su printzìpiu vitale in sos animales bios, vivisetzionende-los, sena bi bidere, tando, in s'innoràntzia e innotzèntzia sua, peruna crudelidade. Abbandonat custa chirca, in fallimentu. A pustis, cando leat cussèntzia de sesi prena, de Deus, de sa Creatzione, de sa collocatzione e sa responsabilidade sua in intro de custa, Hayy at a cumprèndere sa responsabilidade sua de istimare sa vida, in totu sas formas suas. No at a leare dae sa natura prus de cantu li bisòngiat pro su sustentu suo, asseguende chi sa capatzidade de rinnovamentu de sa vida siat totu preservada, e chi sa natura ricostituat su chi issa li dat.

S'insistèntzia de Ibn Tufayl in sa cussèntzia ecològica de Hayy Ibn Yaqzān est un'illustrazione filosòfica de s'antropologia corànica chi definit s'umanu comente «su califu de Deus in Terra». Sa paràula califu —chi cheret nàrrere *sustitutu*, e chi, in una tradutzione mègius, est de seguru *logutenente*, o prus pretzisamente *logu-tenente* si ponimus mente a s'etimologia— inditat a s'òmine ite devet èssere e sa responsabilidade sua de bigiare in s'ambiente suo, est a nàrrere, sa Terra. De su restu, custa paràula *califu*, in càmbiu de su valore chi li podimus dare oe, tenet, in su Coranu, petzi custu sinnificadu, de inditare su destinu de s'umanu. Unu messàgiu importante de su libru de su filòsofu Ibn Tufayl est tando chi s'umanu est su bardianu de sa Terra pro sesi e pro sas generatziones venidoras, ca est in manera originària depositàriu de su chi lu faghet *logu-tenente* de Deus in Terra. Oe, tenimus bisòngiu, prus chi non mai, de cumprèndere custa responsabilidade, sena chi custa, a mala bògia, siat ligada a unu sinnificadu religiosu.

© Charles Fréger (www.charlesfreger.com)

"Homo natura"

Franck Lundangi 2016

Fàghere umanidade in pare

Apo a sintetizare sas idea meas in una paràula: *ubuntu*. Custa paràula bantu, chi at leadu fama mundiale gràtzias a sos sudafricanos Desmond Tutu e Nelson Mandela, si bortat in manera literale comente: «fàghere umanidade in pare», duncas: realizzare, gràtzias a sos àteros, s'umanu chi deo devo èssere e, in su matessi tempus, creare cun sos àteros «s'umanidade una».

Èssere su depositàriu de su chi mi faghet *logu-tenente* de Deus in sa terra mi faghet

Òmine natura (2016),
acuerellu de Franck Lundangi.

© Franck Lundangi/avec l'aimable autorisation
de la Galerie Anne de Villepoix

cumprèndere chi a «fàghere s'umanidade in pare» est s'opostu de sa predazione: mi dat su dovere de bigiare subra de sa vida in generale, de pessare chi si sos animales in particolare non fòmulant issos matessi sos deretos chi rechedent de èssere reconnotos comente decrarados, pro mene sunt, sende gasi, reales, ca s'umanidade mea mi ponet in òbbrigu cun issos.

Non so unu de sos chi —a pàrrere meu— sunt faghende tropu pro bòlere pònnera a

unu chirru s'antropotzentrismu, pessende chi sos rennos de sa natura diferentes diant dèvere èssere auto-rapresentados in un'ispètzia de "cuntratu naturale" chi substituit su cuntratu sotziale. Non b'at bisòngiu de nch'iscontzare s'umanidade pro l'impedire de si cumpòrtare, comente at iscritu un'àteru filòsofu de su sèculu 17, Baruch Spinoza, «comente a un'impèriu in un'impèriu», pro li fàghere cumprèndere chi no est liberu, nen separadu dae sas netzessidades naturales. A su contràriu, tocat a afirmare s'umanidade sua, ma tocat a l'affirmare comente *ubuntu*. *Ubuntu* est unu cuntzetu filosòficu de portada universale e mi paret chi collat in sesi su sinnificadu e su ruolu de sas sièntzias umanas, in particolare de sas disciplinas umanisticas filosòficas. Ammustrende comente custas nos podent illuminare, apo chertu, est craru, sutaliniare su cuntributu issoro, finas sa «utilidade» issoro. Sende gasi, non tocat a esagerare su chi podet fàghere sa filosofia, nen de si rèndere a s'imperativu de sa redditividade de sas connoschèntzias cunsideradas petzi dae su puntu de vista de s'implementazione tècnica fortzende s'impreu chi nde diat pòdere èssere fatu.

In càmbiu, apo chertu mustrare chi cando si tratat de fraigare su pessamentu e s'atzione chi rechedent sas printzipales crisis de su tempus nostru, podimus, devimus, fàghere cunfiàntzia finas in unu romanu filosòficu iscritu in su sèculu 12 in s'Isipagna mussulmana, ma finas in su pessamentu filosòficu otzidentale o in una paràula de sabiduria africana. Pro parare fronte a sos disafios de sos tempos chi càmbiant, tocat a abbivare su chi sos umanos ant pessadu in totu su mundu e in tempos diferentes.

In àteras paràulas, apo chertu ammentare chi sa filosofia e sas disciplinas umanisticas in generale rapresentant totu su sentidu de un'educatzione chi tenet comente finalidade est totu s'umanu, cumpretadu, s'*homo perfectus*, chi s'ischit fàghere agiuare in sa connoschèntzia de s'istòria pro imbentare unu tempus venidore chi totus in pare tocat a fraigare.

Souleymane Bachir Diagne (Senegàl) est unu filòsofu e istòricu de sa lògica matemàtica. Professore in sa Columbia University (New York), est autore de unos cantos libros de istòria de sa lògica e de sa filosofia, de s'Islam, de sas sotziedades e culturas africanas. In su 2011, at retzidu su prèmiu Edouard Glissant pro totu su traballu suo.

Creolizzare

sa notzione de umanidade

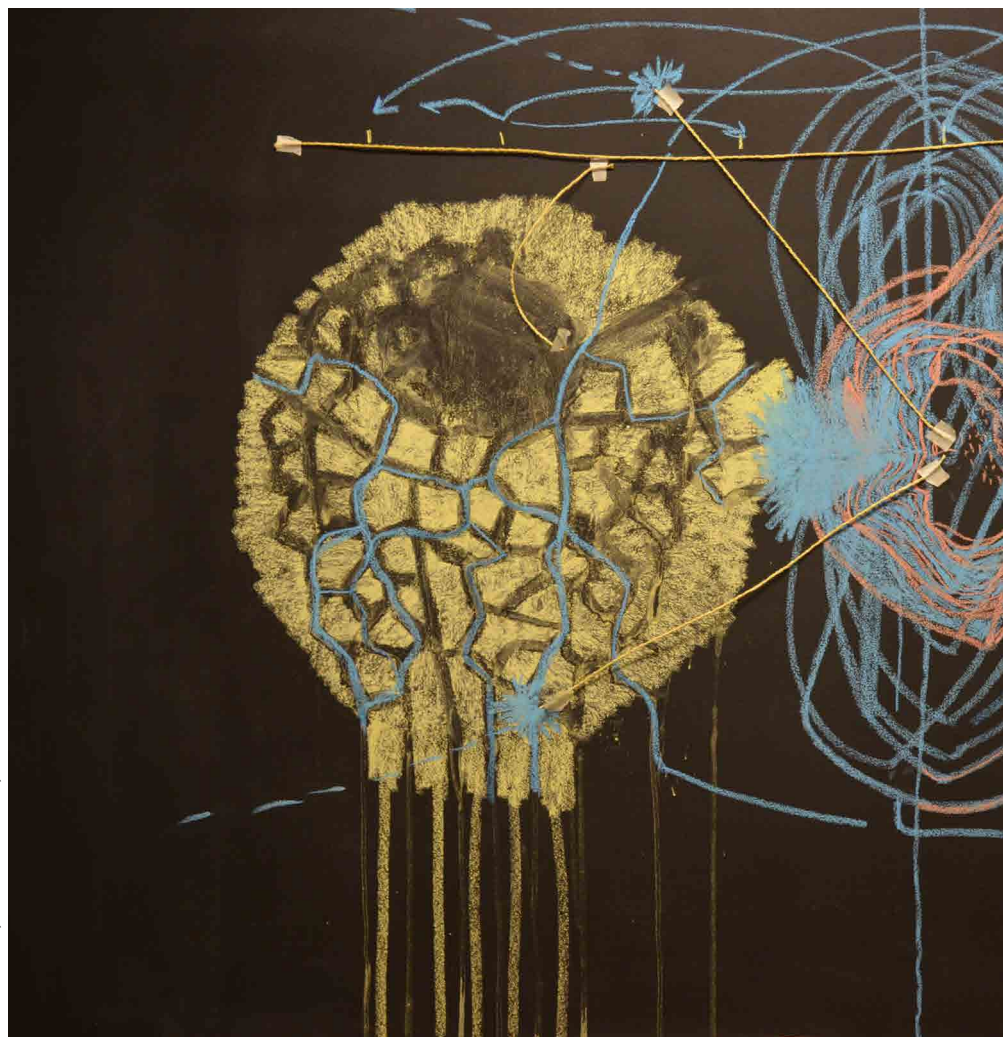
Mireille Delmas-Marty

Ite tocat a fàghere pro agiuare e promòvere sa diversidade de sas espressiones culturales, resistende in su matessi tempus a su relativismu e a s'imperialismu e ponende in pare s'universalismu de sos deretos umanos cun su pluralismu de sas culturas? Mireille Delmas-Marty, membru de s'Istitutu de Frantza, proponet sa prospetiva de una giurista in sa chistione, ispetzializende-si in s'istùdiu de s'internazionalizatzione de su deretu. Promovet sa «creolizatzione pro trasformatzione a pare», unu protzessu dinàmicu e in evolutzione pro coordinare, armonizare e, a bias, unificare sas diferèntzias.

Amparare e promòvere sa diversidade de sas espressiones culturales est una de sas prioridades chi sos Istados membros de s'UNESCO s'ant dadu in su cumintzu de su de tres millennios. Firmende sa Cunventzione de su 2005, ant definidu sa diversidade culturale comente unu patrimoniu comunu de s'umanidade chi non tocat a amparare ebbia —comente unu siddadu, chi diat èssere firmu, immòbile — ma finas a promòvere, ca est unu siddadu vivente e, duncas, rinnovàbile e in evolutzione.

Sa diversidade culturale est istada istabilida comente patrimoniu comunu

© Minia Biabiany (www.miniabiany.com)

Imàgine de su videu Blue Spelling, unu cambiamentu de prospetiva est unu cambiamentu de temporalidade, de s'artista de Guadalupe, Minia Biabiany.

de s'umanidade giai in su Decraratzione universale de su 2001, adotada a s'unanimitate dae sa Cunferèntzia generale de s'UNESCO in su mese de santandria de su matessi annu.

Su testu afirmat chi sa diversidade culturale est, pro s'umanidade, «netzessària cantu sa biodiversidade in s'òrdine de sos vivente». Est istadu su primu adòviu intergovernativu mannu organizadu pagu tempus a pustis de sos atacos de s'11 de cabudanni in sos Istados Unidos, e s'UNESCO fiat disigiosu de

proclamare a boghe arta su rèfudu de sa tesi de s'iscontru de tzivilidades e su rèfudu de santificare sas diferèntzias.

A ammentare custu cuntestu mi paret prus chi non netzessàriu, ca nois semus impinnados, a pustis de su 2001, in una genia de ghera tzivile permanente e globale, chi alimentat una fùria bera e terrorizat populatziones intreas.

Nde resurtat in particolare s'èsodu de massa de sas populatziones chi semus bidende como, gasi comente sas tensiones identitárias de sos istados de immigratzione chi si sunt cungende in sas diferèntzias issoro, in nùmene de un' identidade natzionale chi diat èssere minetzada. Eventos atuais chi nos forzant a isvilupare istrumentos de pluralismu culturale semper prus profetosos.

S'arriscu de contraddizione est duplu, ca in su printzipiu de «*matessi dinnidade de totu sas culturas*» (art. 2 de sa Cunventzione de su 2005), su pluralismu culturale, si est limitadu a afigare sas diferèntzias sas unas a sas àteras, diat pòdere giùghere a unu relativismu seguru de valores e, duncas, a una genia de negatzione de s'universalismu.

E, a s'imbesse, s'universalismu de sos deretos umanos diat pòdere giùghere a sa negatzione de su pluralismu, si fortzaret sa fusione de totu sas culturas e s'iscumparta de totu sas diferèntzias. In custu casu, custu universalismu diat èssere sa caratza noa de un'imperialismu chi no iscòbiat su nùmene suo.

Sos redatores de sa Cunventzione de su 2005 ant bidu bene meda sa dificultade. Ant istabilidu sa règula fondamentale de s'articulu 2: «*Nemos podet invocare sos disponimentos de sa Cunventzione presente pro violare sos deretos umanos e sas libertades fundamentales comente sunt cunsagrados in sa Declaratzione universale de sos deretos de s'òmine o garantidu dae su deretu internatzionale, nen pro nde limitare sa portada*».

In àteras paràulas, sas diferèntzias sunt ammitidas petzi si sunt cumpatibiles cun sos deretos umanos. Sa dificultade est chi sa garantia no est sa matessi pro totu sos deretos. Pro sos «deretos non derogàbiles», comente sa paridade de sa dinnidade umana (proibizione de sa tortura e de àteros tratamentos inumanos o degradantes), s'amparu est assolutu e s'àplicat finas in casu de gherra o terrorismu, marchende in linia de printzipiu unu limite comunu a sa diversidade de sas culturas. Àteros deretos (vida privada, libertade religiosa) sunt limitados cando sa fine est legitimu e sas restrizioni s'unt proporzionadas.

Est giustu a nàrrere chi sos redatores de sa Cunventzione de su 2005 ant fissadu un'obietivu, ma chi no ant dadu inditos de «maneras de impreu», pro evitare chi su pluralismu "fatzat rima" cun su relativismu e s'universalismu cun s'imperialismu.

Comente giurista, su contribuutu meu in sa riflessione in contu sos istruimentos de su pluralismu culturale diat èssere su de propònnere, si no una «manera de impreu», nessi carchi inditu pro chircare de pònnere in pare pluralismu e universalismu, e carchi mèdiu pro chircare de acurtziare sas culturas.

Ischimus chi unos cantos cunflitos sunt su resurtadu de s'ignoràntzia de s'Àteru, ma a s'ispissu nois nos nch'ismentigamus de chircare s'origine issoro in s'ignoràntzia de sa cultura pròpia, chi est unu fattore crae. A abèrrere sas ghenas pro crèschere sa connoschèntzia nostra de sas culturas diferentes —includende sa nostra—, mi paret essentziale, ca cunsentit de evitare

chi cadaunu pisset chi s'universale siat un'estensione de sa cultura pròpia. In àteras paràulas, tocat de *pluralizzare s'universale*.

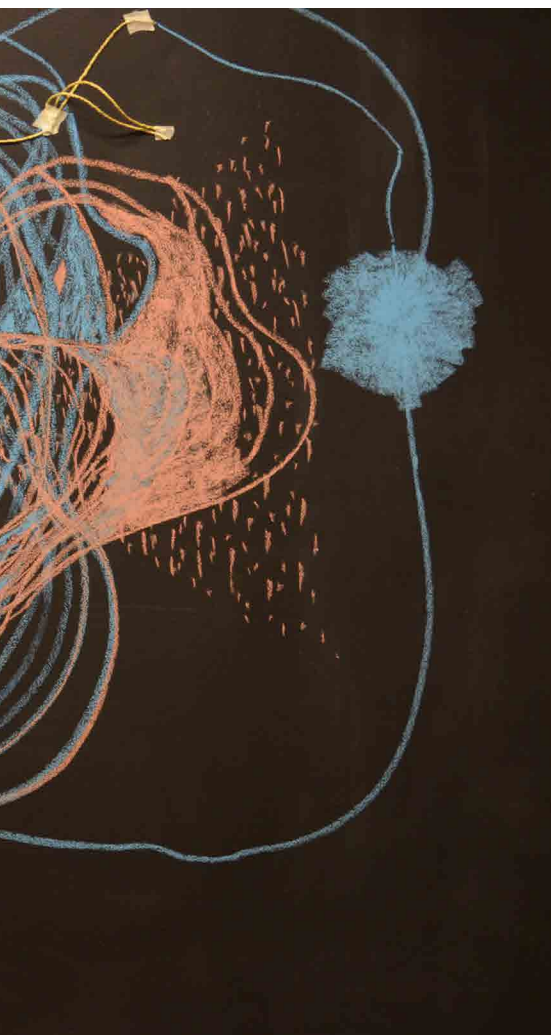
Ma a ue diant dèvere giùghere custos caminos abertos pro crèschere sa connoschèntzia nostra de totu sas culturas? Sa risposta mea est: a s'acurtziòngiu de sas culturas. Custu est unu passu ulteriore, chi no est petzi a aunire sas culturas, ma a las fàghere prus cumpatibiles s'una cun s'àtera. Dia mutire custu *ordinare su pluralismu*.

Pluralizare s'universale

Sas *pertzetiones sensoriales* —auditu, vista, olfatu, gustu e tatu— sunt su primu trastu pro una connoschèntzia bera de sas culturas diferentes. Nois ischimus finas in cale manera sos cuntzertas o sos fèstival, pro fàghere unu paragone, cuntribuint a espàndere sa connoschèntzia nostras tràmite sas peretziones sensoriales.

Su segundu trastu est formadu dae sas *rapresentatziones cognitive*, duncas s'achirimentu de connoschèntzias tràmite sa resone, e no a mala bògia tràmite sos sensores, duncas s'arresonu educativu, filosòficu, econòmicu, sotziològicu, èticu, legale. Podimus leare comente modellu su ruolu de sas biblioteas, de sos istitutos culturales o de sas universidades populares de s'ATD Quartu Mundu.

Custos sunt basados in s'ingrugadura de sas connoschèntzias, una notzione chi deo dia chèrrere crarire un'agigu. Dae su 1972, sas Universidades populares ATD Quartu Mundu basant sa pedagogia issoro in su cumpartimentu de connoschèntzias intre sos *istudiados* e sos *espertos*, intre sas connoschèntzias de sos chi ant istudiadu e sas connoschèntzias de chie tenet esperièntzias. Sa cooperatzione intre istitutos culturales si basat finas in s'idea de misturare caminos cognitivos diferentes. In su campu de s'arte, b'ant finas modellos medas de custa genia de misturu e tzito su cumpositore frantzese Pierre Boulez chi, pro crarire su protzessu de cumpositzione musicale, in s'agabbu de sos annos '80, èvocat sas letziones de su pintore isviteru Paul Klee in sa Bauhaus School, in Weimar, intre su 1921 e su 1931.

Incumpatibiles sunt pluralismu e universalismu?

Tocat a reconnòschere chi su testu de sa Cunventzione de su 2005 contenet una contraddizione de fundu, chi no est fàtzile a risòlvere, intre su *pluralismu*, chi sa Declaratzione de su 2001 descriet comente a una «*risposta politica a su fatu de sa diversidade*» e s'*universalismu*, chi est inseridu in sa Declaratzione Universale de sos Deretos Umanos de su 1948 e, prus in generale, in sas leges chi pertocant sos deretos umanos.

Sa cumbinatzione intre sensoriale e razionale —e ischimus chi custas duas abidades sunt collegadas— est sena duda sa chi aberit sas prospetivas prus ampras a sa connoschèntzia nostra de sas culturas diferentes. In dies de oe, custa cumbinatzione est fatzilitada dae sas tecnologias noas, comente est illustradu bene a beru dae su Museu de sas Culturas de su Mundu de Göteborg (Isvètzia), inauguradu in su 2004, o de su Museu de sas tzivilidades de s'Europa e de su Mediterràneu (MuCEM), inauguradu i Marsiglia (Frantz) in su 2013.

In cale si siat manera isseberada —sensoriales, cognitiva o cumbinada—, tenimus maneras diferentes pro ordinare su pluralismu, sena nche l'eliminar.

Ordinare su pluralismu

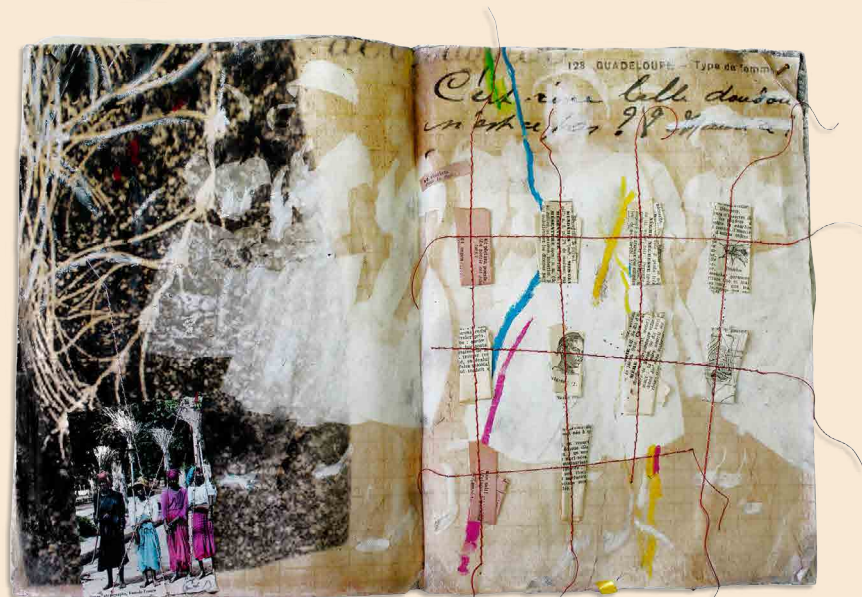
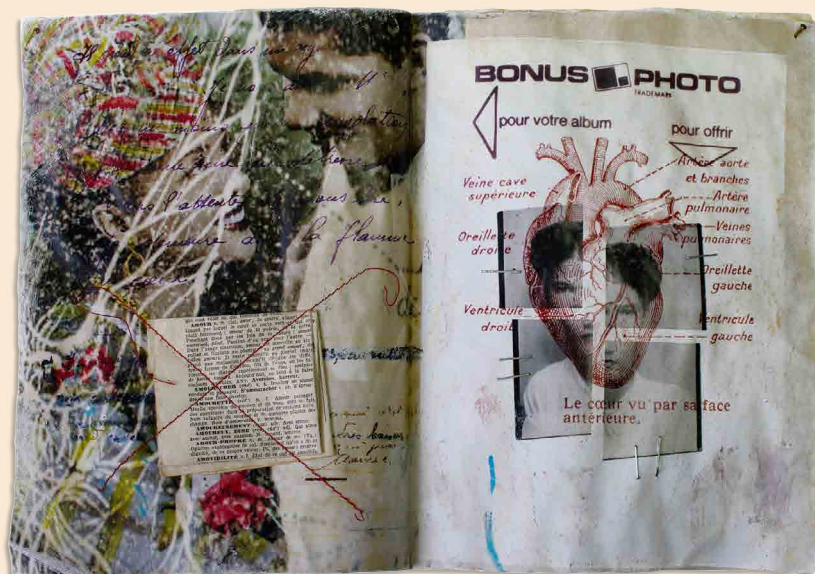
Pro evitare siat su relativismu siat s'imperialismu de sos valores, bi bolet una dinàmica interativa e evolutiva. S'acurtziòngiu de sas culturas cheret bida comente a unu protzessu, unu movimentu chi ànimat a superare sas metàforas fissistas (sos deretos umanos bidos comente fundamentos, pedatzos, pilastros o raighinas de sas culturas diferentes) e privilegiare sa metàfora chi presentat sos deretos de s'òmine comente *limbàgiu comunu de s'umanidade*. Proponet tres protzessos chi s'efetu dinàmicu issoro est in crèschida: dae su cuncàmbiu interculturale (diàlogu) a sa chirca de ecuivalèntzias (tradutzione) e finas a sa trasformatzione a pare (creolizatzione).

Su *diàlogu*, est a nàrrere su cuncàmbiu interculturale, megiorat sa cumprensione e sa connoschèntzia de s'àteru e tando fatzilitat s'acurtziòngiu, ma sena lu garantire. Pro fàghere unu paragone, dia bòlere sintetizzare inoghe su diàlogu de sos giùighes in contu de pena de morte, aviadu in su 1989 pro more de un'interpretatzione atrivida de sa Corte europea de sos deretos de s'òmine (CEDO). Issa aiat istabilidu chi s'estradiçione de unu cundennadu a morte chirru a sos Istados Unidos diat àere violadu sa proibitzione de tratamentos o punitziones disumanas o degradantes. Cun sas aplicatziones potenziales suas in unos cantos istados tertzos, custa giurispudèntzia diat àere tentu un'influèntzia in totu su mundu. Issa paret chi apat favoridu in su 2001 unu càmbiu de diretzione de sa Corte Suprema de su Canadà, chi si basat mescamente in sa detzisione de sa CEDO, gasi comente in Àfrica Suda, in ue est istadu invocada in agiudu a s'arrestu, giùighende sa pena de morte contrària a sa proibitzione de tratamentos crueldes, inumanos o degradantes (Corte Suprema, 1995).

© Gilles Elie-Dit-Cosaque (www.lamaisongarage.fr)

Istratzos est una «memòria crèola, crèola in su sentidu geogràficu e ispirituale», a pàrrere de s'autore suo, s'artista e regista de sa Martinica Gilles Elie-Dit-Cosaque. Una memòria nàschida dae «datos de su mundu assolutamente eterogèneos in relatzione a pare, chi s'adòviant in unu logu

e in unu momentu determinadu, chi, cun una lestresa fulminea, produent unu datu culturale nou complessu e múltiplu», pro impreare sas paràulas de Édouard Glissant. Istratzos est finas unu diàriu intimu de fantasia, in ue s'individuale e su collettivu si misturant in pàginas framentadas.

Ma su diàlogu abbarrat sugetu a su bonu coro de sos atores e, in custu sentidu, su cuntributu suo a s'acurtziòngiu de sas culturas est limitadu a su coordinamentu de sas diferèntzias.

Su segundu protzessu, chi andat prus addae de su reconnoscimentu de sos valores comunos est sa *traduzione*. Unu «*miràculu*» beru, a pàrrere de su filòsofu frantzesu Paul Ricoeur, issa «*creat un'assimigiu in ue pariat chi b'esseret petzi pluralidade*». Aggiungo chi sa traduzione est «*miraculosa*» ca respetat sas diferèntzias, chircende in su matessi tempus ecuivalèntzias chi potzant fàghere cumpatibiles custas diferèntzias. Sa traduzione est unu mèdiu pro *armonizare sas diferèntzias*, una manera de operare chi cuntribuit a s'acurtziòngiu basende-si in su printzipiu de armonia musicale, comente l'at definida Platone in *Su cùmbidu*: «*dae elementos chi in antis sunt contràrios, comente su sonu grave e s'agudu, s'arte de sa mùsica, faghende-los acordare in pare, produet s'armonia*».

Naradu custu, acuntesset a s'ispissu de imbruncare in sos faeddos malos a traduire e in sas incumprensiones chi pròvocant. Sa deretu internatzionale nd'est un'antologia bera. Apo a dare petzi un'esèmpriu. In su primu articulu de sa Declaratzione universale de sos deretos umanos, leghimus chi «*sos òmines sunt dotados de cussèntzia e de resone*». A sa prima, fiat istada mentovada petzi sa «*resone*». Ma unu de sos redatores de sa Declaratzione, su delegadu tzinesu Peng Chun Chang, at osservadu chi si boliant chi sa declaratzione esseret universale, petzi sa notzione de resone non fiat bastante. Issu at propostu de agiùnghere su tèrmine tzinesu *liangxin*, chi est istadu traduidu cun *cussèntzia*. In realidade, s'ecuivalèntzia intre *liangxin* e *cussèntzia* est debile, ca su tèrmine tzinesu, derivadu dae sos caràteres *liang* e *xin*, èvocat sa cussèntzia morale in su sentidu confutzianu, est a nàrrere una cussèntzia chi privilegiat s'alteridade.

Pro risòlvere custa genia de dificultade, diat tocàre a andare galu prus addae, ponende in òpera su de tres protzessos evocados in antis: s'*ibridatzione* o, pro fàghere a mancu de ambiguidades possibiles, sa *creolizatzione*. Deo impreu sa paràula *creolizatzione* in su sentidu impreadu dae su poeta Édouard Glissant (1928-2011), cando issa cussigliaiat de abèrrere sas poètica nostras particulares s'una cun s'àtera.

In àteras paràulas, sa creolizatzione cunsentit de *unificare sas diferèntzias* integrende-las in una definitzione comuna.

In *La Cohée du Lamentent* (2004), Édouard Glissant iscriiat: «*Sa creolizatzione no est unu petzi mecanismu de metissàgiu. Est unu metissàgiu chi produet cosa no isetada*». Prodùere carchi cosa de no isetadu, est una manera de agatare, prus addae de su diàlogu e de sa tradutzione, ma gràtzias a issos, unu sinnificadu nou a beru comunu. Est una manera pro nche brincare sas diferèntzias.

Unu passàgiu, dae su rennu poèticu a su giuridicu, m'at a censentire de abbaidare s'esempru de un'assuntu cun vocatzione universale, chi su significadu giuridicu suo est in evoluzione prena: su crimine contra s'umanidade.

Chirru a una trasformatzione a pare

Sa notzione de crimine contra a s'umanidade tenet una dimensione colletiva —«*atacu generalizadu o sistemàticu contra una populatzione tzivile*»— e implicat sa depersonalizatzione de sa vittima.

Impreadu pro sa prima bia in s'istatutu de su Tribunale militare de Norimberga in su 1945, custa notzione si situat in manera implizita in sa pertzetzione otzidentale de s'umanidade,

chi si basat in s'unitzidade de cada èssere umanu e de sa paridade de appartenèntzia a sa comunidade umana.

Ma sa notzione s'est in manera graduale allargada a sa distrutzione de sos benes culturales. In su 2001, sos giùighes de su Tribunale penale internatzionale pro s'ex Jugoslàvia (TPIY) at leadu in cunsideru chi, cando s'atu de distruiere e derrùere fràigos dedicados a sa religione o a s'educatzione est perpetradu cun intentu discriminatòriu, issu corrispondet a "*un'atacu a s'identidade religiosa matessi de unu pòpulu. In cantu tale, issu crarit in manera belle esemplare sa notzione de crimine contra a s'umanidade, ca, in realidade, est s'umanidade totu in pare chi est còrvida dae sa distrutzione de una cultura religiosa e de sos ogetos culturales chi li pertocant*". [TPIY, *Su Procuradore contra a Dario Kordic e Mario Cerkez*, IT-95-14 / 2, Sentèntzia de su 26 freàrgiu de su 2001].

Sa problema essit a campu finas pro s'Iraq. «*Sa distrutzione de sos ogetos chi ammentant s'istòria de unu pòpulu est una manera elocuente de l'israighinare, de lu privare de sas origines suas e de distruiere s'ànima sua*», at naradu s'avogadu iraniano Pejman Pourzand [Radio Notre-Dame, Frantz, 6 de martzu de su 2015]. Àteros cumentadores naran chi si tratat de unu «*crimine contra a s'istòria de s'umanidade*».

Pro garantire una creolizatzione bera tràmite una trasformatzione mütua, diat tocàre a integrare sas culturas chi valorizant sos ligàmenes intre individuos de una matessi comunidade natzionale, comente proponet s'*ubuntu* de su Sudàfrica, su tèrmine giaponesu *uchi-soto* (sos membros de su grupu e sos àteros), o su giai tzitadu tèrmine confutzianu de *liangxin*.

Diat tocàre finas a assotziare sas culturas chi imponent a s'òmine doveres in prode de sa natura, comente sas chi amparant sa *Pachamama* (Mama Terra), pro fàghere unu paragone, inclùidas in sas costituzziones de Ecuador e de Bolivia. Forsis est pro custu chi diat tocàre a cumprèndere sa proposta atuale de estèndere sa notzione de crimine contra a s'umanidade e de su genotzidiu a s'*ecotzidiu*, duncas a su disacatu irreversibile e grave contra a s'echilibriu de s'ecosistema.

Pro dotare sa notzione de crimine contra a s'umanidade cun una vocatzione universale bera, diat tocàre a irrichire sa bisione otzidentale de s'umanidade matessi cun àteras traditziones.

Su tema de sa Dècada Internatzionale de Acurtziongiu de sas Culturas de como (2013-2022), colat in caminos medas chi censentint de aguantare contra a su relativismu, e, in su matessi tempus, contra a s'imperialismu e a pònnere in pare s'universalismu de sos deretos umanos cun su pluralismu de sas culturas. Custos sunt sos percursos chi giughent a s'umanizatzione mütua.

A runda (2012) de s'artista haitiana
Sergine André.

© Sergine André / Collection privée de Maurice Depestre

Mireille Delmas-Marty (Frantz) est membru de s'Institut de France e professore onoràriu in su Collège de France. Est sa fundadora de s'Assòtziu Europeu de Chirca Criminale (ARPAS), Presidente onoràriu de s'Osservatòriu Pharos pro su pluralismu de sas culturas e religiones, e membru de s'Artu Cussigiu de sa Sièntzia e de sa Tecnologia e amministradora de sa Biblioteca Natzionale de Frantz.

At publicadu artìculos medas subra de su deretu penale, sa legislatzione de sos deretos umanos e sa globalizatzione de su deretu, in mesu issoro: *Les forces imaginantes du droit* (Sas fortzas chi imàginant su deretu), in bator volùmenes (2004-2011), *Résister, responsabiliser, anticiper* (Resistere, responsabilizare, antizipare) (2013-2011), *Aux quatre vents du monde. Petit guide de navigation sur l'océan de la mondialisation* (A sos bator bentos de su mundu. Una ghia breve de navigatzione in s'otzèanu de sa globalizatzione) (2016), *De la grande accélération à la grande métamorphose* (Dae sa grandu atzelerada a sa grandu metamòrfosi) (2017).

Una letzione de umanidade

© Magule Wango

Chie no ischit dae ue est bènnidu,
no at a ischire a ue andare, *de su pintore
mozambicanu Magule Wango.*

Dae unu chirru a s'àteru de su Sahara, una parte manna de sa gioventude africana connoschet petzi sa vida precària. Disillusa e disorientada, si ghetat in s'aventura, cun totu sas fortzas. Parare fronte a su desertu, a sos contrabbandieris, a su filu ispinosu, a sas undas de su Mediterràneu, lis paret mègius de sa sensazione de s'abbarrare in sa parte prus bassa de sa vida, de pudrigare a sa ritza. Ite tocat a fàghere? S'iscostiare, fuire, optare pro sa migrazione e mòrrere in mare, si tocat. Interrogados, sos iscampados a sos naufràgios evidèntziant sa mancàntzia de mèdios de sussistèntzia. Grugrare su Sahara pro èssere bènnidu comente iscravu in Libia o intrare a fàghere parte de Boko Haram no est ne un'issèberu ne unu disinnu de vida.

Abdourahman A. Waberi

«Unu maistru betzu africanu at naradu: b'at sa veridade mea e sa veridade tua, ma sa veridade est in mesu. Pro nos acurtziare, cadaunu si devet istesiare agigu dae sa veridade sua, pro fàghere unu passu chirru a s'àteru». Custa est una de sas letziones chi Amadou Hampâté Bâ boliat trasmitere a sos giòvanos de su continente suo e de aterue, in una litera iscrita in sos annos '80. Oe, sas paràulas suas sunt leende unu tonu profèticu.

Cungiada in sos bighinados miseros, custa gioventude no at tentu su tempus de provare s'eredade de sos antzianos chi no aiant mai sessadu de dare cussigios e àteras letziones de vida. In mesu de custos, una figura emblemàtica pro totu su continente africanu: su malianu Amadou Ba Hampâté (1901-1991), chi at naradu sa frase oramai famada «*In Àfrica, cando unu betzu morit, est una biblioteca chi brùsiat*» e: «*Cunsidero sa morte de cada de custos tradizionalistas comente su fogu postu a unu fundu culturale no isfrutadu*». Fiat sa prima die nadale de su 1960. Amadou Hampâté Bâ, tando, fiat su rapresentante, in sa Cunferèntzia generale de s'UNESCO, de sa delegatzione de su Mali chi fiat in pessu intrada in s'Organizatzione comente istadu indipendente.

“Comente unu tapete est galanu pro more de sa variedade de sos colores suos, sa diversidade de sos òmines, de sas culturas e de sas tzivilidades faghent a manera chi su mundu siat galanu e ricu. Ite infadosu e monòtonu chi diat èssere unu mundu uniforme in ue totu sos òmines, sestados cunforma a unu matessi modellu, diant pessare e campare in sa matessi manera! Non tenende àteru de iscobèrrere in sos àteros, comente nos dìamus pòdere irrichire?”

In su s'arresonu suo, faeddaiat in prode de su «monumentu orale istremenadu de sarvare dae sa distrutzione cun sa morte de sos tradizionalistas, chi nde sunt sos únicos depositàrios [e chi] sunt, a dolu mannu, in declinu in dies de oe».

Mi naro chi, cando fia pitzinnu, mi diat èssere agradadu a tènnere a mannoi Amadou Hampâté Bâ. S'onestà mi costringhet a reconnòschere chi forsis non dia àere tentu origas bastantes pro ascurtare su cussìgiu suo. Sos *boubous**, sas concas canudas e sos valores tradizionales issoro non mi tiraient. Deo cundennaia in antitzipu custu mundu chi mi pariat passivu e disusiadu, refudaia sas règulas pro printzipiu. Deo mi faddia in manera ispantosa.

Si su mundu de oe, in Àfrica comente in aterue, tenet in manera disisperada bisòngiu de figuras tutelares che a sa de s'autore de s'*Étrange destin de Wangrin* (Su destinu curiosu de Wangrin), est chi sa truncadura intre sas generatziones paret cumprida. Su perimetru familiare s'est astrintu meda. Galu peus, no est prus unu fundamentu sòlidu pro abbarrare abbigios e pro sa trasmissione comente fiat in su tempus passadu.

Giòvanos istimados...

Ses annos in antis de sa morte sua, in su 1991, custu grandu Malianu at iscritu una litera dedicata a sa «gioventude» chi paret unu testamentu: «*Su chi bos faeddat est unu de sos primos figios de su sèculu 20*», narat, in antis de agùnghere un'avisu: «*O giòvanos, sos ùrtimos nàschidos de su sèculu 20, bois seis in un'època ispramosa pro sas minetzas chi ponet a s'umanidade e entusiasmente pro*

sas oportunidades chi aberit in su campu de su connoschimentu e comunicatzione intre sos òmines.

Sa generatzione de su sèculu 21 at a isperimentare un'adòviu fantàsticu de ratzas e ideas. Cunforma a comente at a assimilare custu fenòmenu, at a garantire

Macho Nne | Paone de sos Caràibos, 2014, òpera de sa sèrie de otzeras isculpidas de s'artista kenianu Cyrus Kabiru.

sa supravivèntzia sua o at a causare sa distrutzione sua cun conflitos mortores. In custu mundu modernu, nemos si podet istichire in sa turre de avòriu sua.

Totus sos istados, fortes o débiles, ricos o pòveros, como sunt interdependentes, si no àteru economicamente o in cara de sos perigos de una ghera internatzionale. Chi lu bògiant o no, sos òmines sunt in sa matessi zàtera: si si pesat un'uraganu, totus ant a èssere minetzados in su matessi tempus. No est mègius a chircare de nos cumprèndere e de nos agiudare a pare, in antis chi siat tropu tardu?».

E s'òmine sàbiu de Bandiagara pro animare custu gioventude chi est creschende e s'est formende in unu mundu bipolare in ue sos blocos de interessu s'afrontant e s'iscòrriant a pare, pro «*bogare a campu a pagu a pagu una mentalidade noa, prus orientada a sa complementariedade e sa solidariedade, siat individuale siat internatzionale*». Ca, no l'amus a ammentare mai bastante a s'ispissu, «*in su tempus nostru gasi prenu de minetzas de cada genia, sos òmines non divent enfatzare su chi los ischirriat, ma su chi tenent a comune, cun rispetu s'identidade de cadaunu.*

A adoviare e ascurtare s'àteru irrichit semper de prus, finas pro isvilupare s'identidade pròpia, mègius de sas cuntierras o de sas

© Courtesy of the artist and SMAC Gallery

* NdsT: bestire africanu tipicu fatu cun una tùniga ampra, posta dae òmines e fèminas.

“

Chi si tratet de indivìduos, natziones, ratzas o culturas, nois semus totus diferentes sos unos dae sos àteros; ma nois tenimus finas carchi cosa chi nos assimìgiat, e est custu chi tocat a chircare pro nos pòdere reconnòschere in s'àteru e dialogare cun issu. Tando sas diferèntzias nostras, imbetzes de sos ischirriare, s'ant a cambiare in complementariedade e bena de irrichimentu a pare

”

discussiones istèriles pro impònneru su puntu de vista personale».

Elocuente e pretzisu, s'iscritore malianu impreat custa arte de immàgines singulares chi intrant a su coro de sas chistiones: «*Sa vida umana est che a un'àrbore mannu e cada generatzione est che a unu giardinieri*», narat, in antis de agiunghere «*Su giardinieri bonu no est su chi israighinat, ma su chi, cando arribbat su momentu, ischit comente tocat a pudare sos ramos mortos e, si b'at bisòngiu, a infèrchere cun giuditziu e cun profetu. A segare su truncu diat èssere a s'òchiere a manu sua, a rinunziare a sa personalidade sua e a provare in manera artificziale sa de sos àteros, sena mai bi resessire in manera cumprida. Ammentemus-nos torra de su ditzu: "Su cantu de linna est istadu meda in s'abba, at a pòdere abbarrare a pigiu de abba, ma non at a devènnere mai unu caimanu!"*». Gasi etotu, «*arraighinados bene in bois etotu, ais a èssere capatzos sena timoria e sena danna de bos abèrrere a s'esternu, siat pro dare siat pro retzire*».

Defensore de sa sotziedade tradizionale africana, chi reconnoschet de tènnere "sos difetos suos, sos etzessos suos e sas debilesas suas", Amadou Hampâté Bâ

nos crammat a dare cara a su fatu chi issa «*est istada mescamente una tzivilidade de responsabilidade e solidaridade in cada livellu*» finas in s'ambiente: «*Finas s'òmine fiat cunsideradu responsàbile pro s'echilibriu de su mundu naturale a inghiriu*».

Li fiat proibidu de segare un'àrbore sena motivu, de ochiere un'animale sena resone peruna. Sa terra non fiat propiedade sua, ma unu depòsitu sagradu incumandadu

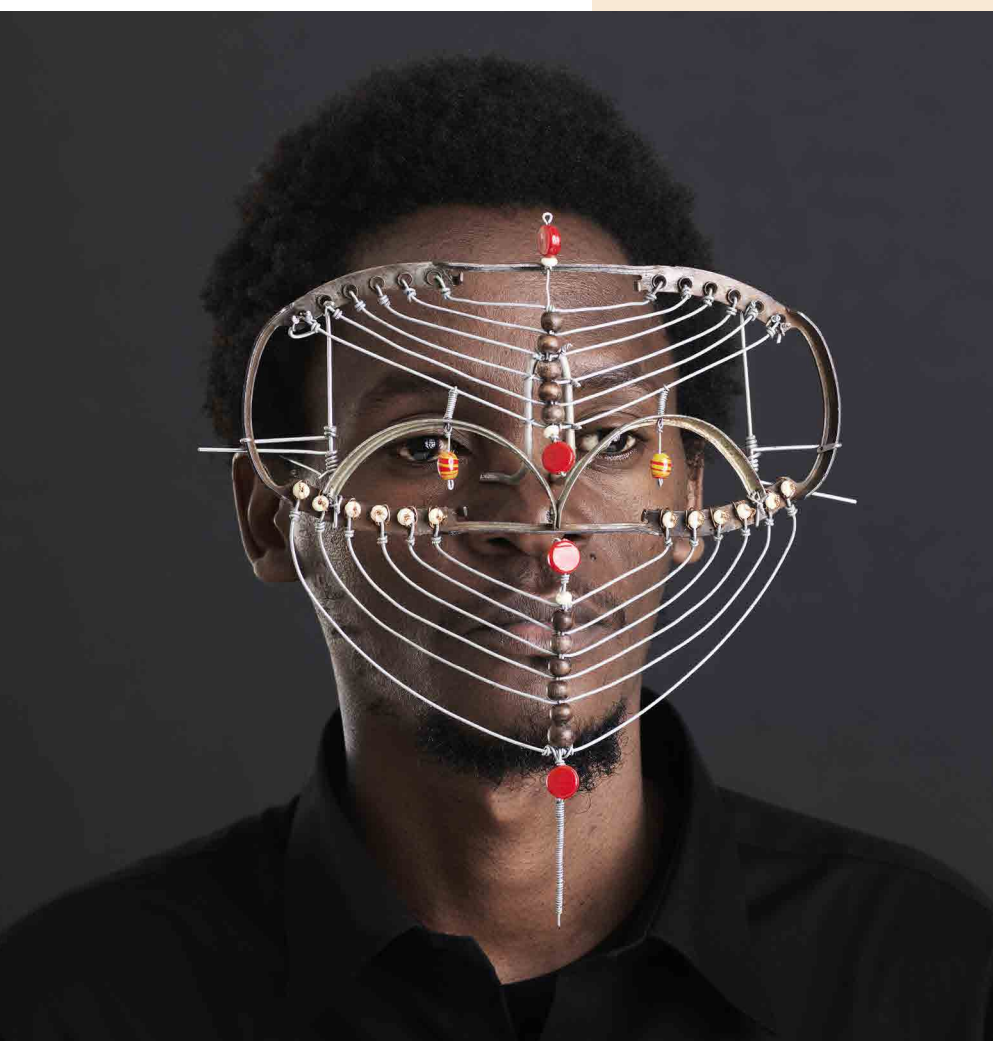
Mali Ya Mfalme, Macho Nne | Nubi Kale (Nùbia Antiga), 2016, òpera de s'artista plàsticu autodiddata Cyrus Kabiru (Kenia).

a issu dae su Creadore, pro nd'èssere petzi su tentadore». In s'era de s'Antropotzene, frutu de su divòrtziu intre s'òmine e sa natura, custa letzione de sos antepassados nostros nos ànimat a esaminare in manera sèria su modu de vida chi amus adotadu e chi est distrutivu siat pro sas tradizionies siat pro s'ambiente.

Abertura mentale, diversidade, diàlogu e cumprensione a pare— mi' sos bator pilastros chi leant in artu su messàgiu de custa litera pretziosa de Amadou Hampâté Bâ chi est ora de pònneru in totu sas manos, giòvanas e betzas, in Àfrica, comente in aterue.

Autore de romanzos, iscritore, poeta, etnòlogu, capu ispirituale, numeròlogu, diplomàticu, Amadou Hampâté Bâ si definiat «*unu laureadu de sa grandu universidade de sa Paràula insinnada in s'umbra de sos baobab*». Aende leadu caminos insòlitos pro cròmpere a sas isferas superiores de sa connoschèntzia, s'est incarrigadu de nos nche lu tramudare, a nois, cale si siat siat s'idea nostra, su colore nostru de sa pedde o s'edade nostra.

Abdourahman A. Waberi est nàschidu in sa República de Gibuti de como. Istat intre sa Frantza e sos Istados Unidos, in ue est professore in sa George Washington University. Autore de unos cantos romanzos, comente *The United States of Àfrica* (Istados Unidos de Àfrica, 2006) e *The Divine Song* (Sa cantzone divina, 2015), tenet una rubrica bimestrale in su cuotidianu frantzese *Le Monde*. Traduida in prus de dòighi limbas, s'òpera sua pòrrogat su mundu cun arrènegu, ternura e cumpatimentu.

© Courtesy of the artist and SMAC Gallery

Invitada nostra

*Bibi Russell, istilista
de su Bangladesh, at
cunsagradu sa vida sua
a sa moda in servitziu de
s'isvilupu.*

© Séverine Desmarest

“ Bibi Russell o sa maghia in punta de pòddighes ”

Intervista de Krista Pikkat (UNESCO) e Jasmina Šopova

Artista UNESCO de sa paghe e stilista de fama mundiale, Bibi Russell at realizadu un'impresa: gràtzias a issa, sas *gamuchas*, sos frobidòrgios traditzionales de cotone chi sas pessones in sos istados de s'Àsia meridionale impreant a su sòlitu pro s'assutare sas manos e sa cara, faghent a binchidas de pare, como, cun sa roba prus importante presentada in sas isfiladas de moda de totu su mundu. Ma su bàntidu suo prus mannu est, a largu de su lussu de sos pòdios, in chentinas de laboratórios de tessingiu in Bangladesh, in sa pàtria sua, e in Uzbekistàn, Colòmbia, India...

In su mese de nadale de su 2017, at leadu parte a sa Chida de su Patrimòniu de su Rajasthàn, in India, cun sa musta de sa collettzione sua de khadis. S'ispetàculu est istadu unu donu a su Mahatma Gandhi e a sos tessidores de su Rajasthàn chi ant realizadu su tessutu a manu.

Bibi Russell at finas partetzipadu a su *Commonwealth Fashion Exchange* in su mese de freàrgiu de su 2018, cun un'isfilada de moda sostenibile de sos istados de su Commonwealth. S'eventu est istadu presentadu in Buckingham Palace, cun s'amparu de sa reina e de sa duchessa de Cambridge.

Bibi Russell, como, est traballende a unu progetu chi descriet comente «*difitile e appassionante, emotivamente*». Cun s'amparu diretu de Mamata Banerjee, Ministra in capu de su Bengala Otzidentale, traballat dae su mese de cabudanni de su 2017 in Liluah Home, su tzentru de acasàgiu pro pitzocas prus mannu de su Bengala Otzidentale. In cue, format sas pitzocas, chi calicuna est

vitima de sa trata de pipios, e las aguiat a isvilupare abilitades chi produit balàngiu.

«*Non potzo creère chi in su sèculu 21, cando totus faeddant de s'emantzipazione de sas fèminas e de sa paridade de deretos, siamus galu bendende sas pitzocas nostras!*», narat, sutaliniende chi sas piseddas disamparadas in s'Istadu nche las bendent pro prus pagu de 100 dòllaros. «*Si apo a agatare sa forza de agabbare custu traballu difitile, ispero chi custu at a abèrrere sas ghennas a custas pitzocas pro incumintzare una vida noa, in sa dinnidade e in s'amore*».

Sos isfortzos suos sunt dende frutos. Su 7 de martzu de su 2018, trintatrès pitzocas de su tzentru de casàgiu —in mesu issoro, ses rifugiados rohingyas—, ant leadu parte in un'isfilada organizada dae su guvernu in Kolkata e disinnada dae Bibi Russell. Poniant bestires sestados dae sas amigas issoro de su tzentru chi fiant istadas formadas dae s'istilista.

Dae sos annos '90, Bibi Russell est traballende pro s'isvilupu de sa tessidura e de s'artesanìa traditzionale, dende a migias de pessones sa possibilitade de fuire dae sa poberesa, gràtzias a sos pòddighes «afadados» issoro...

Sa passione e su gèniu bostru beru fiant sa moda, ma sa prima borta bos seis fata connòschere comente modella. Comente est acuntèssidu chi una pisedda nàschida in Bangladesh nch'est resurtada in un'iscola de moda londinesa?

In domo, est istada mama mea chi cosiat totu sos bestires nostros. Sas sorres meas non si sunt chessadas mai, ma deo, imbetzes, non fia mai cuntenta a beru. Gasi, cando tenia deghe annos, babbu m'at comporadu una màchina de cosire. In cussa edade, nemos ischit mancu a manigiare bene sas forfighitas, ma deo mi fia ghetada a fàghere.

Fèmina cosende in unu laboratòriu fundadu dae Bibi Russell in Uzbekistàn.

A bìndighi o sèighi annos, babbu m'aiat dadu unu libru chi faeddaiat de Chanel. E, gasi, apo iscobertu s'arte de sa draperia frantzesa de categoria e apo cumpresu chi b'aiat una gramàtica de sa moda. Mi bolia formare in custa arte. Intre sos ses e sos dòighi annos, aia retzidu unos cantos prèmios artísticos, ma su disinnu no m'interessaiat. Tenia un'àtera idea in conca, mi nche bolia tramudare a Londra. Pro ses meses, su London College of Fashion at refudadu sa candidadura mea, ma, in fines, m'ant atzetadu, cun unas cantas cunditzones.

Cun custa intervista, *Su Curreu de s'UNESCO* s'aunit a sa tzelebratzione de sa *Die mundiale pro sa diversidade culturale*, pro su diàlogu e s'isvilupu (21 de maju).

Seis torrada a Bangladèsh in su 1994, a pustis de unu rata de binti annos in Oztidente, in ue ais tentu una carriera ispantosa de modella. Pro ite custa torrada?

Giai a pitzinna, tenia una bisione... non cumprendia pro ite sa gente pessaiat chi sos de Bangladèsh esserent pòveros: su logu nostru pariat gasi ricu de colores e de mùsica! M'apo leadu in fatu custa bisione, paris cun megus a Europa. E una die, apo ischidu chi fia pronta pro torrare a logu meu, mentalmente e fisicamente.

Pessaia chi sa gente de Bangladèsh teniat bisòngiu de mene, comente deo tenia bisòngiu de issos: pro fàghere abbolotu, tocat a còrfere cun ambas manos. Oe, a pustis de prus de binti annos de esperièntzia, isco de àere fatu s'issèberu giustu. Ischint chi los respeto e chi los agiudo a s'apoderare torra de sa dinvidade issoro. Non b'at nudda de prus importante. Dae su chirru issoro, mi carinnant e m'istimant! Mi dant sa fortza de andare a dae in antis. Nudda in su mundu mi nche diat pòdere istratzare dae custu traballu.

Deo no apo mai bortadu sas palas a s'istadu meu. Babbu e mama bi sunt abbarrados e deo bi so torrada a los visitare in manera regolare, cando istaia in logu istràngiu. So nàschida in Bangladèsh e apo coladu s'infàntzia mea in cue. E s'infàntzia est s'època detzisiva de sa vida.

Apo tentu una familia meravigliosa. Babbos meos m'ant imparadu a apretziare sa cultura nostra tantu cantu sa de sos àteros. Su Bangladèsh fiat una bia una parte de s'India, in suta de sos impèrios britànnicu e mogòl. Gràtzias a s'educatzione chi m'ant dadu

babbos meos, apo imparadu meda subra de issa e de sas culturas de àteros logos.

Pesso chi sos babbos diant dèvere fàghere de prus pro trasmettere sa cultura issoro e sas traditziones issoro a sos figios issoro, a manera chi non mòrgiant.

Torrada in Bangladèsh, ais abertu unu laboratòriu minore de bestimenta, chi est devènnidu un'azienda in su 1995: Bibi Productions. Su prus de sos tessidores traballat in sos bidditzolos. Pro ite ais detzididu de collocare s'azienda bostra in Dhaka, sa capitale?

In Dhaka, tèngio petzi un'ufitziu. Nde tenia bisòngiu pro abbarrare in cuntatu cun su mundu. Ma nche colo su 99,99% de su tempus meu in sos bidditzolos. Traballamus cun artesos bennidos dae cada chirru de su Bangladèsh. Non sunt privilegiados, ma totus, dae sa pessone chi ammàniat su tè in s'ufitziu meu, si cunsiderat in domo sua in sos locales de Bibi Productions.

Apo creadu custa cumpangia pro sos Bangladesos e apartenet a custu logu.

Comente diais definire sa filosofia de Bibi Productions?

Bibi Productions no est un'impresa non lucrativa, ma nche tiramus pagu balàngiu. Su nostru giustu est cuddu de sarvare e abbivare s'artesanìa, sustentare sos artesos e crèschere sa consièntzia de s'importu de s'imparu e de sa salute.

A pustis de sa creazione de Bibi Productions in su 1994, sos progressos sunt istados visibiles a ognu nuu. Chie si siat chi bi traballet, siat in sa sede tzentrale siat in sos bidditzolos, tenet duos o tres figios, non de prus. Ant imparadu a gestire mègius sas intradas issoro e su tenore de sa vida issoro est megioradu. Como chi sunt in foras de sa poveresa, cumprendent chi est importante a mandare sos figios issoro a iscola. S'imparu

e sa salute sunt sa base de cada economia in cada logu.

Cantas pessones traballant cun bois?

In sa sede generale, bi traballant una trintina de pessones bennidas dae cada chirru de su Bangladèsh. Calicunu pessaiat chi non diat àere mai tentu sas cumpetèntzias e sas connoschèntzias pro bi traballare. Ma deo resesso a reconnòschere sas pessones chi tenent una mente aberta.

Nois collaboramus finas cun migias de artesos: non bos potzo nàrrere su nùmeru giustu, ma sunt belle 100.000. Seis pessende chi siat meda? Bene, tocat a ischire chi non rapresentant mancu su 1% de sos tessidores de custu istadu! Dia bòlere pòdere nàrrere a mie matessi chi so artziadu in sa prima istradedda de s'iscala in antis de mòrrere—b'at galu meda de fàghere.

In istados che a s'India, su Bangladèsh o s'Àsia tzentrale, s'agricultura est su settore prus mannu de s'economia. Massajos e artesos traballant costàgiu a pare. Deo òpero cun traballadores manuales. Sa moda pro s'isvilupu est s'obietivu meu.

Comente a est nàschidu su cuntzetu de "moda pro s'isvilupu"?

Fiat su 1996, cando apo organizadu sa prima mostra mea in s'UNESCO. Est raru meda chi sas agèntzias de sas Natziones Unidas sustentent sos istilistas, ma s'UNESCO at reconnotu su ligàmene intre moda e isvilupu, intre educatzione e salute. Sa mostra in sa sede de s'Organizatzione l'aiant trasmitida bintinoe canales TV in totu su mundu. Aiat retzidu s'agiudu de Federico Mayor, pustis Direttore generale, e su de sa reina de Ispagna. Si sos mèdias m'aiant fatu devènnere una modella, custas duas pessones, chi ant crèidu in mene giai dae su cumintzu, m'ant dadu s'agiudu inestimabile issoro in sa carriera mea de istilista. Apo retzidu suportu internatzionale meda. Dae tando, so istada invitada a universidades mundiales importantes, chi como sunt traballende in su tema de sa moda pro s'isvilupu.

Bibi Russell cun artesos de Rajasthàn, in India.

Bibi Russell presentende a su pùblicu sos artesanos chi ant cosidu sos bestires de s'isfilada de moda, in su mese de martzu de su 2017, in occasione de sa Die de su Rajasthàn, in India.

In su 1999, seis istada nominada comente Istilista pro s'isvilupu de s'UNESCO. A pustis, in su 2001, Artista pro sa Paghe. Ite rapresentat pro bois custu reconnoschimentu de s'UNESCO?

Su chi so oe, lu devo a s'UNESCO. Ma gràtzias a sa chi fatzo, sa gente comprendet finas chi su Bangladesh non tenet petzi problemas, ma est finas unu logu meravigliosu.

A pustis de èssere istada nominada Istilista pro s'isvilupu, so torrada a domo e apo ammustradu su diploma meu a sos tessidores. Lis apo naradu issos chi non fiat petzi pro mene, ma finas pro issas. Si boles cambiare sa mentalidade de sas pessones, debes incumintzare a las respetare.

Cada reconnoschimentu t'afòrtit. M'ant nominadu membru onoràriu de s'*University of the Arts* de Londra pro su contributu meu a sos isfortzos pro promòvere sa tessidura. Apo retzidu unu grandu prèmiu de sa *Bangla Academy*, s'istitutzione natzionale de su Bangladesh fundada in su 1955 pro amparare sa limba nostra cunforma a su modelu de s'Acadèmia de Frantzà. Sos istilistas mundiales prus mannos ant finas bantadu sos isfortzos meos in prode de s'isvilupu.

Custu reconnoschimentu internatzionale m'aguiat meda in su traballu meu chi promovet sa moda pro s'isvilupu.

Ite faghides de particolare comente istilista?

Totu su chi faghimus in Bibi Productions est naturale e fatu a manu. No apo mai impreadu tessutos sintèticos o colores artifiziales. No est òbbrigu chi sas pessones devant bestire a mala bògia e semper bestires fatos a manu in materiales naturales! Ma si nde tenes petzi tres o bator, besti-los prus chi podes.

Sos modellos meos sunt ispirados a formas e motivos traditzionales. De seguru, càmbio sos colores, simplifico su sestu, ma non toco sas tècnicas traditzionales de tessidura de su cotone e de sa seda.

Sos atzessòrios e sas istolas sunt su chi bendimus de prus. Sos bratzaletes meos sunt fatos de giassintu de abba, unu fundu presente meda in Bangladesh. Como, los so faghende produrre dae fèminas de ses bidditzolos. In cantu a sos *gamuchas* meos (frobidòrgio de cotone de sos pòveros), est s'atore ispagnolu famadu Antonio Banderas chi los at promòvidos, e duncas non tèngio bisòngiu de gastare pro sa publitizidade. No l'apo a faghene mai ca Bibi Productions est unu progetu autofinanziadu e chentinas de pessones dipendent dae mene pro campare.

Comente est cambiadu su traballu bostru?

Cando apo incumintzadu a traballare in Cambògia, apo incumintzadu a ritziolare e como so un'esperta de su setore! In Bangladesh, deo imbento dae su chi sa gente nche fùliat.

Deo mi so ispirada finas a s'«arte de sos riscìo» bangladesa pro faghene montaduras pro otzeras chi pòngio a s'ispissu.

Ma sa «rivoluzione» bera sunt sos modellos nostros de riferimentu pro sos giòvanos. Produimus jeans de colores diferentes, sari de unu tipu nou, camiseddas a sa moda...

Comente faghides a pònnerre de acordu sa vida familiare e sas fainas professionali?

Isco ite bolet nàrrere a èssere cojuados, ca tèngio duos figios. Cando teniant noe o deghe annos, lis dèvidu nàrrere chi tenia unu bisu e chi si no los aere cumpridos, pro mene diat èssere istadu unu dispraghene. Oe babbue e mama meos sunt mortos, sos figios meos istant in logu istràngiu, ma gràtzias a sos artesanos chi m'inghiriant, non so mai sola. Sunt pessones simpres chi tenent bisòngiu chi sos salàrios issoro arribbent semper sa prima die de su mese pro pagare s'afitu. Non semus una familia, ma pro mene contant prus de cale si siat àtera cosa.

A pustis de sa torrada mea a Bangladesh, apo regortu pipios de caminu, chi apo agiadu in manera finantziària a cundizione chi esserent andados a iscola. So istada sa garante issoro in iscolas gestidas dae ONG, in ue sos pedidores non sunt atzetados. Apo incumintzadu acollogidu unu pipiu, a pustis duos... Sunt prus de chentu, finas a como. Sunt sa cuntentesa mea, cando so in Dhaka.

Atene: libros in totue

Anna Routs

Su 23 de abrigile, sa capitale grega at a tzelebrare un'annu de letura, cultura e connoschèntzia comente Capitale mondiale de su libru 2018 de s'UNESCO. «Libros in totue» est s'islogan de custa manifestatzione chi previdet atividades abertas a totus in sos cugiones prus cuados de sa tzidade antiga e in sos tretos a curtzu.

Sos ateniesos e sos istràngios de passàgiu, amantiosos de sos libros, s'ant a ispassiare. Ca sa tzidade antiga, cunsacrada Capitale mondiale de su libru 2018, intre su mese de abrigile de su 2018 e su mese de abrigile de su 2019 at a tzelebrare sos libros in milli maneras.

Pro custu eventuu b'at àpidu isfortzos mannos in Atene pro cuncretizare su progetu de su sindigu, Georgios Kaminis. S'obietivu suo – e su de s'iscuadra sua (sete pessones) formada pro s'occasione – est su de cumpartizare cun sos tzitadinos de cada edade e de cada origine sotziale e ètnica sa difusione de una cultura de su libru e sa connoschèntzia de sos apenditziatos ateniesos, gràtzias a unu muntone de atividades localizadas. Sa punna est sa de afortire s'istima de sesi e de promòvere s'integratzione e sa coesione sotziale. E pro pònnere paris sas fortzas de sa tzidade conca a un'obietivu culturale comunu: sa costituzione de unu patrimoniu firmu, siat fisicu e siat ispirituale, chi fisset, in manera permanente, s'amore e sa pràtica de sa letura in sa vida fitiana de sos abitantes.

Pro nche cròmper a custu obietivu, sa tzidade at collaboradu cun prus de 150 istitutziones educativas, cun sos iscriidores e cun s'indùstria de su libru.

© Jean-Claude Beaujouan

Su rifùgiu, installatzione de sos artistas frantzesos Dominique Jalu, Christophe Lalanne e Lorraine Beaujouan. Mostra "Ivresse livresque", Amboise, France, 2015.

Sos tzentros culturales, sos museos, sos grupos de sa sotziedade tzivile, sas aziendas, sas organizatziones non guvernativas (ONG), sas ambasciadas e sas organizatziones internatzionales ant rispostu a s'apellu. Aunidos, comente est giustu chi siat, dae unas chentuchimbanta bibliotecas de totu s'istadu chi ant propostu, cun su controllu de sa Biblioteca Natzionale Grega, programas ispetziales in su cuadru de una campagna de letura istadiale.

Sunt presentes finas unos cantos programas e organizatziones munitzipales, comente sa rete culturale de sa capitale Athens Culture Net e s'iniziativa "Iscolas abertas" – ambas finanziaos dae sa fundatzione Stavros Niarchos –, su museu de s'indùstria e su complessu culturale Technopolis, s'Organizatzione de sa gioventude, sa cultura e s'isport OPANDA, sa pratarforma de sa sotziedade tzivile SynAthina e sos programas de agiudu a sos refugiados.

Prevididu unu milione de visitatori

In programa b'at unu mosàicu cun prus de dughentaschimbanta manifestatziones e atividades totu a inghiriu de libros, de apendimentu e de cumpartidura de connoschèntzias. Cun sa previsione de unu milione de visitatori, sa tzidade punnat a

ofèrrere unu panorama literariu adatu a totu sas preferèntzias e a totu sas edades.

In prus de difundere s'amore pro sos libros e pro s'apendimentu, s'eventuu chircat de favorire unu diàlogu abertu, no intre sos organizadores ebbia, sos entes interessados e s'elite intelletuale, ma mescamente intro de sa sotziedade.

Libros e leturas sunt assotziados a arte e creatividade, cun rilevantzia subra de s'apendimentu e mescamente subra de sos aspetos ispassiosos de sa letura.

Cunsiderende sos problemas finanziaos chi nch'at coladu su paisu e sa crisi de s'indùstria de su libru, su finanziaimentu de custu eventuu at tentu non pagas dificultades. Sa Comuna de Atene at postu a disponimentu in comunicatzione non prus pagu de 500.000€ e cuntribuit a sas atividades de s'OPANDA. Sos donos de sas istitutziones, de sos isponsors e de sas ambasciadas chi sustentent su progetu, in s'acabbu de fràrgiu de su 2018, sunt arribadas a collire a pare su matesi tantu (500.000€) chi at a crèschere galu. Semus abbarrados meravigiados e motivados pro s'interessu e su disigiù, ammuistrados dae sa majoria de sos partetzipantes, de si aunire a nois e de chèrrere pònnere sas risorsas issoro a disponimentu de custu eventuu chi est de importu mannu pro sa tzidade nostra.

Anna Routs (Grètzia) est sa cussigera de su sindigu de Atene pro su programa e sa comunicatzione de sa manifestatzione Capitale mondiale de su libru 2018.

Prenare

su bòidu culturale

Lucy Mushita

Sos giòvanos de Àfrica meridionale tenent su matessi talentu de sos de su restu de su mundu. Ma s'iscumparta de sas traditziones locales e sa farta de logos pro veicolare sa creatividade issoro los blocant in unu bòidu culturale. A consumare cuntenutos in Internèt no est bastante: divent èssere a tretu de atzèdere a sos trastos e a sas risorsas adeguadas, èssere ghiados e animados a manera chi potzant creare sas istòrias issoro.

Su continente africanu est prenu de talentos: mùscos, iscritores, poetas, filòsofos, ballerinos e àteros... Custos artistas e sas creazioni issoro sunt sos vetores chi, tràmite issoro, sas culturas sunt trasmitidas dae una generatzione a s'àtera. Ma sunt medas sos chi istant o sunt istados in esiliu: s'iscrittore kenianu Ngugi wa Thiong'o, su dramaturgu nigerianu Wole Soyinka, su romanzeri e chimicu congolese Emmanuel Dongala, s'autore franco-congolese Alain Mabanckou e su mùscu de su Zimbabwe Thomas Mapfumo, pro nde tziare calicunu. Calicunu de custos èsules africanos sunt professores in universidades istràngias importantes in ue sunt valutados, cando chi sos istudentes issoro chi abarrant in domo sunt privados de custas connoschèntias.

In totu custu tempus, sa literadure orale traditzionale fiat iscomparende dae s'iscena culturale nostra. Cando deo fia giòvanu —in su bidditzolu de sa Rodèsia meridionale, como Zimbabwe, in ue mi so fatu mannu a s'època de sa discriminatzione—, apo bidu s'identidade mea e sos bisòngios culturales meos alimentende-si dae sa literadure trasmitida dae sos betzos tràmite sas istòrias chi contaian pustis iscurigadu. Cumbinende teatru, càntigu de sa comunidade e ballos, custos "cursos" ant cumpretadu s'educatzione formale nostra.

© Kudzanai Chiurai/Courtesy of the artist and Goodman Gallery

Nois semus in su mudimene VIII,
òpera de s'artista plàsticu zimbabwesu
Kudzanai Chiurai (2017).

In scola leghia sos grandu clàssicos de sa literadura inglesa, frantzesa e americana. Fiant a largu meda dae sa realidade nostra de cada die, e privos de cale si chi siat idea chi nos poderet fàghere creère chi essèremus aghales a sos biancos. Ma, no intames sa tzensura, custas leturas m'ant fatu connòschere un'universu insuspetadu, aberende-mi a àteras culturas, a su pessamentu e a sa riflessione filosòfica, chi m'ant giutu a pònner in discussione su status quo.

Sos giòvanos Africanos de oe ischint pagu a beru de su patrimoniu traditzionale issoro, e preferint de colare su tempus issoro a esplorare su tzinema de Hollywood o a giogare in Internèt.

Imbetzes de trasmitere sa cultura pròpia a sos figios e nebodes, e de los animare a creare su traballu artisticu issoro basende-si in subra de custa, issos pagant pro unu disvagu importadu dae logu istràngiu. Nde resurtat chi sa gioventude nostra est iscollegada dae sa traditzione nostra e dae sas òperas de autores e pensadores africanos cuntemporàneos.

Sa gioventude nostra tenet talentu che a su restu de su mundu. Apo adoviadu piseddas e piseddos chi produent sa mùsica prus bella cun sos istrumentos prus rudimentales, o chi faghent documentarieddos imprende sos telefones intelligentes issoro, sena mai retzire peruna formatzione ispetzifica. Diant tirare profetu mannu dae sas risorsas propostas dae sos libros iscarrigàbiles. Su matessi balet pro sos artistas visivos, chi dient tènnerre bisòngiu de gallerias pro ammustrare su gèniu issoro. E diat tocàre finas a tènnerre politicas de propiedade intelletuale pro defensare sos traballos issoro.

Mancat a beru su dinare?

Cale políticas diant pòdere adotare sos istados de s'Àfrica meridionale pro ùmpere custu bòidu culturale cun cuntenutos pertinentes? Ite tocat a fàghere pro agiuare sos giòvanos de Àfrica a si pessare, imbetzes de bumbullitare totu su chi lis colat in dae in antis? Ite tocat a fàghere a manera chi sa regione potzat refutare sos produtos tòssicos e dare a sa creatividade issoro unu màndigu autènticu?

Che a semper, s'argumentu finantziàriu at a èssere invocadu, in carchi casu ammissibile. Ma apo a sutaliniare chi totu sos istados de s'Àfrica meridionale, o belle totus, sunt gastende milliones in sos istàdios de fùbbalu e pro sos istipèndios ispatosos de sos giogadores. Est beru chi s'isport diat dèvere èssere animadu e chi sos istàdios sunt un'investimentu profetosu. Tando imbentemus un'istrategia pro pònnerre in pare isport e cultura: sos balàngios de sos istàdios podent bisongiare, pro fàghere unu paragone, pro finantziare bibliotecas, tzinemas, teatros o tzentros de pràtica musicale.

Un'àteru argumentu politicu bogadu a campu a s'ispissu est chi cale si siat investimentu diat dèvere creare postos de traballu. Leemus su casu de Hollywood, chi impreat migias o finas milliones de pessones, in manera direta o indireta — chi andat in profetu, economicamente, a sos Istados Unidos, in prus de su fatu chi li permitit de impreare su *soft power* o pòdere brandu. Como chi sa tecnologia est devènnida atzessibile a nois, finas nois semus a tretu de sestare sas istòrias nostras tràmite sa literadura, su tzinema e s'arte.

Una resessida africana

Sa creatividade non devet èssere cara. Sa sotziedade editoriale italiana *66thand2nd* at publicadu in su 2016 *La felicità degli uomini semplici* (Sa ditzosia de sos òmines simpres), una regorta de contos de sos iscritores africanos subra de su fùbbalu continentale. Iscritu in italianu e bèndidu a 18 èuros, no est pro sas bugiacas de su prus de sos africanos. Imbetzes, *Neria*, una pellicula de autore chi contat sa vida de una fèmina, iscenegiadu dae s'iscritore e regista de su Zimbabwe Tsitsi Dangarembga e diretu dae in Zimbabwe dae su cumpatriota Godwin Mawuru in su 1993, prus atzessibile, abbarrat s'èsitu cumertziale prus mannu de s'istòria de su tzinema de su Zimbabwe.

Si est belle impossibile pro calicunu de sa generatzione mea de praticare sa professione de romanzeri, sa gioventude africana de oe tenet siat sos mèdios siat sos istrumentos pro lu fàghere. Fèminas iscritoras e filòsofas —comente Ken Bugul (Senegàl), Kidi Bebe (Frantz e Camerùn), Nadia Yala Kisukidi (nàschida in Bèlgiu dae babbu congolese e mama franco-italiana), Virginia Phiri (Zimbabwe), Chimamanda Ngozi Adichie (Nigèria)— ant leadu sa pinna e s'Àfrica las devet ascurtare e agiuare. S'imàgine de s'Àfrica in su mundu abbarrat galu tropu a s'ispissu càrriga de ispiridu coloniale. Una situatzione chi sas boghes africanas diant pòdere cambiare, bastis chi siant dotadas de sas pratasformas giustas, .

Lucy Mushita (Zimbabwe) est una romanziera e istudiosa. Nàschida in unu bidditzolu in sa Rhodesia de su Sud, est crèschida a s'època de s'apartheid. Su romanzu suo *Chinongwa* (publicadu in Sud Àfrica in su 2008, pustis in Frantz in su 2012 dae sas edizioni *Actes Sud*) contat custu tempus de sa vida sua, in antis de lassare su su logu suo in su 1986, pro andare a istare in Frantz, in sos Istados Unidos, in Frantz e in Austràlia. Como istat in Parigi.

Cun custu articulu, *Su Curreu* s'aunit a sa tzelebratzione, in su mese de maju, de sa Chida africana de s'UNESCO.

“Sos balàngios de sos istàdios de fùbbalu podent bisongiare pro finantziare bibliotecas, tzinemas, teatros o tzentros de pràtica musicale”

Cando sos giòvanos Africanos torrant a imbentare sa polìtica

Hamidou Anne

Giòvanos medas non tenent cunfiàntzia pro sas políticas de como in Àfrica. Militantes de sa sotziedade tzivile, ativistas in sas retes sotziales, cuntestant su pòdere istabilidu, mobilitende rap e grafitos o atualizende sos còdighes culturales traditzionales. Adeptos de una forma de democratzia direta, ammàniat sa bènnida de una sotziedade prus pagu geràrchica e in fines decolonizada.

Sende chi b'at àpidu unos cantos progressos chi cherent recontratos e carculados, tocat a recontròschere chi sa classe política africana at faddidu in sa missione sua de fraigare istados de giustitzia e de progressu. E si a custu agiunghimus s'inesistenza de alternativas credibiles in sas opositziones, tocat a ammintere cunsertare unu collassu generale de sa politica. Custu situatzione sena mèdiu, cunduit sos giòvanos a fàghere un'arresonu de discunfiàntzia chi podet èssere resumidu in sa fòrmula: «sunt totus aghales».

Como preferint a isseberare formas noas de impinnu sotziale, comente sa creatzione de *start-up* (neoimpresas), s'ativismu digitale o s'ativismu in sa sotziedade tzivile assotziativa. Ma totu custu non podet sostituire sa politica. Petzi issa podet cambiare su cursu de s'istòria in unu logu, segare sa riprodutzione de sas desigualidades e, duncas, torrare dinnidade a milliones de pessones. In Àfrica, como, b'at chistiones medas e urgentes, ma tocat pro prima cosa acumpangiare s'essida a campu, in intro de sa gioventude, de una genia noa de arresonu, cun àteros mètodos e àteros atores, chi punnet a leare su pòdere in manera democràtica.

Un' alternativa est leende in pessu forma e mèritat un'origra atenta. Sunt essende a lughe movimientos políticos noos, ghiados dae giòvanos bènnidos dae sa cultura urbana e dae zonas perifèricas. Si definint, in mesu de àteros: *Y'en a marre* (Nche semus istracos) in Senegàl; *Balai citoyen* (Iscoaba de sos tzitadinos) in Burkina Faso; Filimbi e Lucha, in Repùblica Democràtica de Congo (RDC). Custos movimientos batint unu respiru nou si los cunfrontamus cun una classe política infadada in ue sos elementos sunt intercambiàbiles. Su messàgiu de custas élites giovaniles noas truncat cun su classitizmu políticu: est cruu, diretu e propostu in unu limbàgiu comprensibile pro sas pessones pertocadas, chi crarit sa resessida sua.

Duncas, sas campagnas de *Y'en a Marre* pro animare sos eletores a si registrare in sas listas eletorales ant pilisadu una mobilitatzione sena pretzedentes in su 2011. Su matessi est acuntèssidu pro s'operatzione de pulitzia simbòlica de sos caminos de Ouagadougou sa die a pustis rebbellia popolare in su mese de santugaine de su 2014 contra sa revisione de sa Costitutzione chi diat àere cunsentidu a Blaise Compaore, in su pòdere dae su 1987, de si torrare a candidare a sa presidèntzia de s'Istadu.

© Sophie Garcia/Hans Lucas

Unu progetu politicu decoloniale

Custas iconas africanas noas cunfundent tantu pro sa manera issoro de faeddare e de faghère, cantu pro s'aspetu issoro, chi cuntrastat cun su bestire tradizionale cun cravata de sos politicos. Cun una dimensione *decoloniale*, su progetu issoro est unu disafiu giradu a sa classe politica e finas a sa sotziedade tzivile, pro more de s'aspetu trasversale suo, ca cumbinat una atzione politica bera cun su posizionamentu tzivicu. Custos movimentos giovaniles sunt totu politicos, finas si si còllocant taticamente o sena si nd'abbigiare, in palas de s'eticheta de sa tzitadinàntzia e non disigiant de leare parte diretamente a su cunfrontu elettorale.

Y'en a marre, Balai citoyen, Filimbi, Lucha... sunt in cherta de decolonizare sa politica. La sunt torrende a pònner in sa pratza pública, in sas manos de sos tzitadinos finas a como esclùdidos dae su giogu democràticu e chircados petzi pro lis dare su votu.

In particolare, adotant una forma de democratzia direta in s'organizzazione issoro. Gràtzias a sas ramificatziones locales

suas, su *Balai citoyen* faghet partetzipare sas populatziones ispainadas in totu su territòriu istatale a su protzessu detzisionale. Sende chi tenet un'orizzontalidade prus limitada, gràtzias a sa notoriedade e sa grandu popularidade de sos capos suos, *Y'en a marre* tenet finas issa un'organizatzione chi permitit a totus de leare parte a su protzessu de cuntzertatzione. Custa forma de trasversalidade est inesistente in s'apparatu politicu clàssicu. Su misturu chi bi podimus osservare intre sos mètodos propostos dae sos assòtzios cuntemporàneos e sas istراتيجias de cuntzertatzione derivados dae sa tradizione africana, nos narat cale diat pòdere èssere su funtzionamentu de un'istruutura organizzativa politica in Àfrica.

Custos movimentos at dimustradu cantu sunt capatzos de faghère: in Senegàl, durante sa mobilitatzione de su 23 de l'ampadas de su 2011, *Y'en a marre* finas si

Gente aclamende sa carovana de su Balai Citoyen, in occasione de sa manifestatzione contra a su progetu de revisione costituzionale in Ouagadougou, Burkina Faso, in santugaine de su 2014.

b'est istada sa repressione de sa polizia e sa vigilàntzia de sos servìtzios segretos, at creadu unu movimentu de massa. E custu at agiadu a blocare s'emendamentu costituzionale in Parlamentu chi diat àere permitidu sa rielezione de Abdoulaye Wade e su trasferimentu de su pòdere a su figiu a pustis de s'aviu suo dae sa presidèntzia.

S'arte in servìtziu de s'atzione politica

Tràmite sa mùsica, su ballu, sos grafitos e sos riferimentos leados in prèstidu dae sa poètica de su caminu, custos movimentos resessint a aunire giòvanos chi cumprendent su limbàgiu e sos còdighes de sos bighinados issoro, e chi pretendent, in sos caminos e in Internèt, un'arresonu alternativu e unu progetu capatzu de los faghère bisare. Su rap, unu vetore poderosu de su messàgiu de protesta, s'impreu de sas limbas natzionales (Wolof pro *Y'en a marre*, Moré pro su *Balai citoyen*) o s'impreu de su bonete Amílcar Cabral (chi leat su nùmere de sa figura emblemàtica de sa gherra contra a sa colonizatzione portughesa in Guinea-Bissau) sunt riferimentos culturales in ue si basant sas iconas noas de s'iscena politica africana pro ghiare s'atzione issoro.

Sa responsabilidade issoro est manna ca bogant a campu s'isperu. Rapresentant fortzas politicas disinibidas, liberas, privas de su pesu coloniale, in manera chi su continente no ispirat prus petzi un'imaginàriu de piedade generadu dae sa misèria, dae sa carestia, dae s'AIDS e dae sas gheras. Semus in s'arbèschida de unu progetu emantzipatòriu radicale. Che a su movimentu Indignados, chi at fatu nàschere su partidu politicu Podemos in Ispagna in su 2014, custos movimentos, oe o cras, ant a arribbare a si propònner in cumpetitziones elettorales. Tando, at a èssere possibile unu càmbiu *decoloniale* dae sos istados otzidentales e at a èssere in fines possibile sa cròmpida de una sotziedade basada in sas realidades sotzioculturales nostras.

Hamidou Anne (Senegàl) est dotorandu in sièntzas politicas in s'Universidade Gaston Berger de Saint-Louis in Senegàl e ex istudente de s'Ecole Nationale de Administration (Frantza).

Cun custu articulu, *Su Curreu* s'assòtziat a sa tzelebratzione, in su mese de maju, de sa Chida africana in s'UNESCO.

Ascurtade

sa boghe de su lagu

Chen Xiaorong

Sos pòpulos de su Lagu Mannu de s'Ursu, in sa banda de mesu de sos Territòrios de su Nord-Ovest, in Canadà, ant leadu in manos su destinu issoro. A pustis de deghinas de annos peleende, in su 2016, ant conchistadu su deretu a s'autonomia. Su matessi annu sunt resèssidos a nch'iscriere su territòriu issoro, Tsá Tué, a sa Rete mundiale de sas riservas de biosfera de s'UNESCO. dans le Réseau mondial des réserves de biosferas de s'UNESCO. Como sunt gai in atividade pro amparare su «coro de s'abba», dae su cale dipendet sa subravivèntzia issoro.

Cun custu articulu, *Su Curreu de s'UNESCO* s'aunit a tzelebrare sa Die internatzionale de sa diversidade biològica (22 de maju).

© Tsá Tué Biosphere Reserve

«Eso in barca ses oras sa die e mi nch'istèsio in sas abbas de su lagu, finas a s'àtera isponda, si su tempus mi lu permetet. Bido petzi istèrridas sena acabbu... dae cue arribbant sos antigos mios. Bi lis conto semper a figios mios: "Abbaidade sa terra e issa bos at a contare su chi tenet de nàrrere. No la cherides ascurtare? La connoschides a memòria..."» Si narat Raymond Tutcho su chi pràticat prus de 30.000 km² de istèrridas astradas e chi ispinghet sos figios a ascurtare sa boghe funguda de sa terra. Vivet in oru de su Grandu Lagu de s'Ursu, s'ùrtimu lagu bìrgine de s'Àrticu.

Su respetu de sa natura e de s'antigòriu est raighinadu in s'ispiritu de su pòpulu suo, chi tenet pagu prus o mancu 600 ànimas, belle totus de sos Sahtuto'ine de sa comunidade déné. Sos Dénés sunt unu grupu de sas Primas Natziones, in sa banda de mesu de sos Territòrios de su Nord-Ovest, in

Canadà. Si sunt aposentados in Déline, unu bidditzolu minoreddu collocadu in s'isponda otzidentale de su lagu. Sahtuto'ine cheret nàrrere «su pòpulu de su lagu de s'Ursu», e Déline, «in ue s'abba curret». Tutcho est su cabu de s'amministratzione (Got'ine de Déline (GGD), su primu "guvernu" autònomu de sos pòpulos autòctonos, formadu in su mese de cabudanni de su 2016.

Ligàmenes millenàrios

Pro sos Sahtuto'ine su lagu cuntenet unu tudze «su coro de s'abba». Tocheddadore in s'abissu, nch'ispinghet s'abba, fonte de vida, a sos rios e a sos otzèanos de su mundu. Sa pureza naturale de su Grandu Lagu de s'Ursu est a s'origine de sa cosmologia, de s'istòria e de su deretu issoro chi si repitet in su tempus, comente s'economia issoro fundada subra de sas risorsas rinnovàbiles.

Sa gente de su Lagu de s'Ursu si campat cun sas risorsas rinnovàbiles asseguradas dae su lagu.

S'ispiritualidade de sos Dénés si basat subra de su respetu de totu sos elementos de su mundu. A pàrrere issoro animales, pugiones, pisches, tronos, lampos, abba e rocas sunt totu dotados de una fortza vitale naturale. Totu su chi s'agatat in natura est biu e tenet ispiritu pròpiu. Est pro more de s'orientamentu a custa visione de su mundu chi sos sahtuto'ine costoint in sas intragnas sa sustàntzia de s'identidade issoro.

Su messàgiu chi sos betzos repitent de continu est chi tocat de amparare in manera responsàbile sos donos chi sa terra oferit: finas chi custu at a acontèssere sas pessones nd'ant a tènnere semper benefitzu.

«Sos ligàmenes chi nos prendent a su lagu e a su chi tenet a inghiriu tarrant a coa de migias de annos», narat Charlie Neyelle, rapresentante de sos antzianos de su Grandu Cussigiu. «Calicunu at prevididu chi su Grandu Lagu de s'Ursu at a èssere s'urtimu giassu in ue s'abba at a esistere ca su coro suo at a sighire a tocheddare», pretzisat e agiunghet: «Ma si lu punghimus a leputzu si nche morit e totu su restu paris cun issu. Pro fàghere a manera chi custu non càpitet a sas pessones lis devimus fàghere cumprèndere s'importàntzia de s'abba.»

«Su dinare pro nois non contat nudda», narat unu de sos antzianos, Leon Modeste. Su chi timet sa comunidade sunt sos progetos noos de isvilupu chi riscant de alterare s'echilibru naturale de sa riserva.

Gestire sa terra in sa manera mègius

Mancari sos antzianos apant chircau de sustènnere una vida in armonia cun s'ambiente, sos cambiamenti climàticos e sas pressiones de un'isvilupu semper in espansione rechedent galu de prus respetu pro sas traditziones e mesuras noas pro amparare sa vida primordiale.

Sa comunidade vivet mescamente de pesca e de cassa. S'economia, fundada subra de sas risorsas rinnovàbiles, includet finas carchi atividade turistica in crèschida e s'isvilupu de infraestruturas.

S'otenuimentu de s'autonomia est istadu unu volanu econòmicu de importu mannu. Conchistada cun deghinas de annos de peleas mannas e de ativusmu politicu, podet dare a sos tzitadinos de Déline unu governu cun règulas pròpias. In custa manera ant a pòdere traballare mègius pro costoire sa cultura, sa limba e sas pràticas ispirituales issoro, in armonia cun un'istile de vida a coddos ghetados cun sa natura.

Duncas, cando nos semus abbigiados chi in bindighi annos, a cajone de su cambiamentu climàticu, su nùmeru de sas caribùri nche fiat calende dae 500 000 a 60 000, su GGD est intervènnidu ponende limites a sa cassa. *« Règulas chi respetamus totus », narat Leonard Kenny, agente de isvilupu econòmicu comunitàriu de su GDD. Però, pretzisat, su pòpulu suo sighit, «in manera prus lèbia», a cassare àteros animales comente s'altze.*

Est in su 2013 chi sos antzianos de Déline e sos organismos comunitàrios printzipales ant cumintzadu a chistionare de sa creazione de una riserva de biosfera. S'annu a pustis est nàschidu su comitadu direttivu de Tsá Tué. Custu partenariadu intre sas organizatziones guvernativas e non guvernativas at ismanniadu su cunsensu subra de su ruolu fondamentale de sos pòpulos autòctonos in sas terras issoro.

In su mese de martzu de su 2016, Tsá Tué nche l'ant iscrita a su Registru mundiale de sas riservas de biosfera de s'UNESCO, un'eventu acollidu cun entusiasmu dae totu sa comunidade. *«Su lagu non podet faeddare, amus a faeddare nois a su postu suo », at naradu Gina Bayha, una de sos coordinadores de su progetu.*

Su cussigiu de garantzia de sa riserva de biosfera de Tsá Tué, formadu dae sos residentes de Déline, est su responsàbile de esecutzione. Riunit sos rapresentantes de su Cussigiu de amministrazione de sas risorsas rinnovàbiles de Déline, s'agenzia guvernativa Parcs Canada, giòvanos, betzos e àteros entes de importu de Déline. Sas detzisiones sunt adotadas pro cunsensu.

De una superfizie totale de 93 300 Km2, Tsá Tué est sa riserva de biosfera prus manna de s'Àmerica de susu. Agregat su Grandu Lagu de s'Ursu (su lagu prus mannu in intro de su territòriu canadesu) cun unu versante chi nche cròmpet a su distretu de Déline, in sas terras de su Sahtu.

Cun istèrridas mannas de padentes boreales e de tàiga, de rios e de montes, su situ est partzidu in tres zonas ecológicas: tàiga des plaines a ovest, tàiga du bouclier a sud-est, chi includet sa conca de drenàgiu de su riu Camsell, e s'ecozona du Bas-Arctique in sa banda nord-est de su lagu. In custas ecozonas sas terras sunt galu classificadas in noe regiones ecológicas e in 22 ecotzircuscritziones. Cadauna oferit una cumbinatzione de montes, permafrost [terrinu astradu in manera permanente], terrinos, climas e comunidades chi li dant caràtere ùnicu.

Sas abbas de Tsá Tué sunt amparadas dae s'incuinentu, sas atividades de pesca sunt prosperosas e sas ispondas sunt prenas de animales agrestes. Sos prus difusos sunt su caribù de sa tundra, su grizli, s'altze, su boe muschiadu e unas cantas variedades de pugiones migradores chi cunfirmant su livellu artu de integritade ecológica de sa riserva.

Fàghere a manera chi sa modernidade non distruat su coro

A pònner paris traditzione e modernidade permitende a sos pòpulos autòctonos de amparare sa richesa econòmica e sotziale no est simple. Sas Primas Natziones de su Canadà non rapresentant una dèroga a su problema. Cu caminu de sa modernidade est ligadu in manera intima a sas tecnologias modernas, in ue s'impreu dipendet dae sa connoschèntzia de sas limbas modernas. Sos giòvanos imparant s'inglesu, ma a bellu a bellu nche perdent su ligàmene cun sa limba tribale.

S'atlante de s'UNESCO, de sas limbas mundiales in perigulu, narat chi in Canadà nch'at 88 limbas menetzadas. Fintzas su *sahtúot'ine yatj*, chi lu faeddant sos pòpulos de su Grandu Lagu de s'Ursu e chi est partzidu in bator grupos de locutores in totu su paisu – fiant 1 100 in su 2006 –, est classificadu «in perigulu», est a nàrrere chi sos pitzinno, in familia, no imparant prus sa limba materna. Intre «in perigulu» e «isperdida», b'at petzi tres passos. Tando, in cale manera si podet trasmitere sa connoschèntzia e su sabiore de sos antzianos a sas generatziones prus giòvanas? Cun su limbàgiu isparesset finas sa connoschèntzia indigena.

Su 6 de nadale su primu ministru canadesu Justin Trudeau at promitidu «*chi su governu [suo] at a emanare una Lege subra de sas limbas autòctonas, cun sa punna de preservare, de amparare e de torrare a bias sas limbas de sas Primas Natziones de sos Métis e de sos Inuits*» de su paisu.

Su GGD s'impinnat a afortire su sistema educativu e previdet de adotare leges chi permitant a sa populatzione de Déline su deretu a sa formatzione in sa limba e s'impuntza a l'impreare in àmbitu professionale.

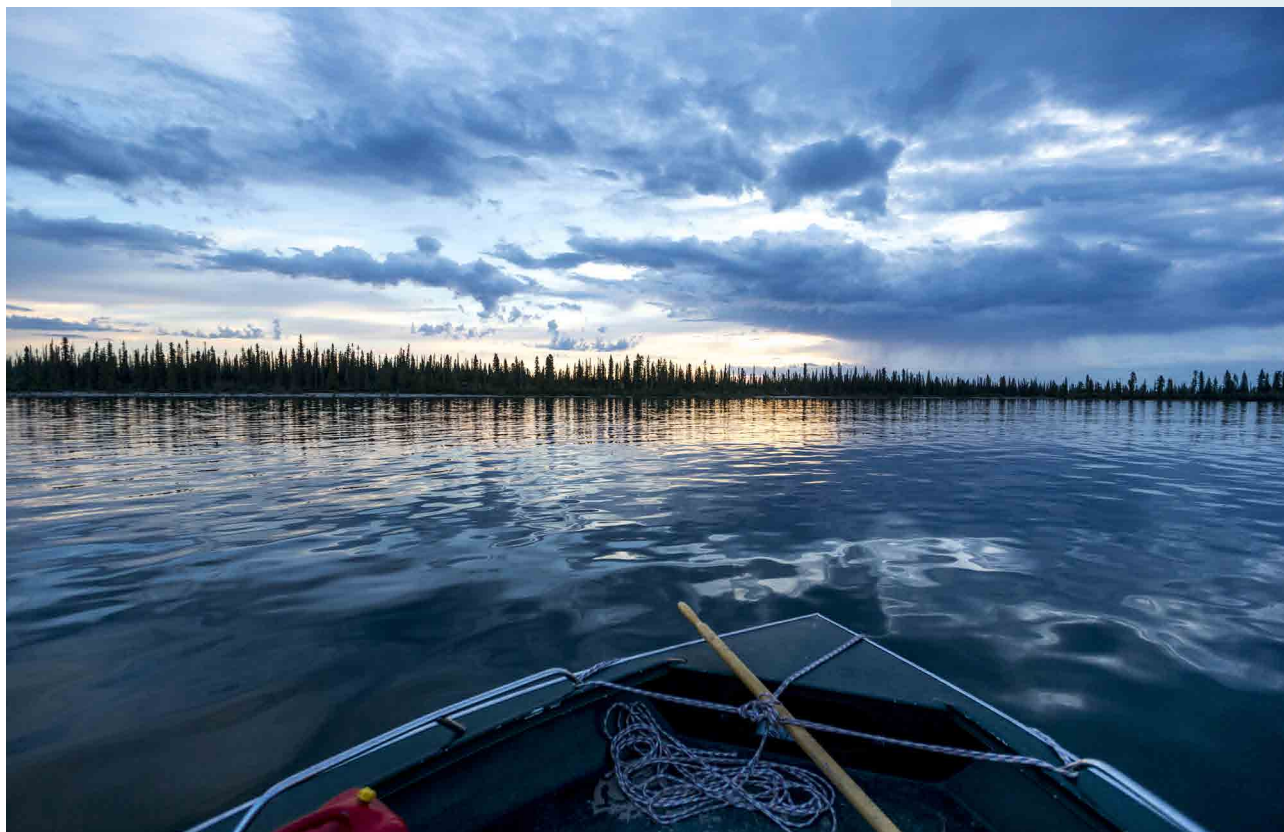
Custas mesuras rifletent s'ispiritu de abertura de su Canadà e una torrada a sa soberania autòctona in intro de istruturas guvernativas modernizadas. Insinnamentos de importu mannu chi diant pòdere ingendrare àteras initziativas chi pertocant sa biosfera, in manera de istabilire relatziones noas de respetu, armonia e solidariedade intre umanidade e praneta.

S'isperu est chi s'esperientzia cunchistada dae sa Tsá Tué diat coràgiu a àteras comunidades autòctonas pro chi si àplichent in sa gestione de sas riservas de biosfera issoro.

Sas Riservas de sa biosfera

Sa rete mondiale de sas riservas de sa biosfera de s'UNESCO est sa pedra angulare de su Programa de s'òmine e de sa biosfera (MAB) de s'UNESCO, cumintzadu in su 1971. Si cuntzentrat subra de solutzione chi cumbinant sa cunservatzione de sa biodiversidade cun s'impreu sostenibile suo. Inglobende sos ecosistemas terrestres, marinos e costeris, sas riservas de sa biosfera sunt ispàtzios ispetzificos in ue provant istùdios interdisciplinàrios diferentes pro cumprèndere e gestire sos cambiamentos in sos sistemas sotziales e ecològicos e sas interatziones issoro. Custa implicat mescamente sa preventzione de sos cunflitos e sa cunservatzione de sa biodiversidade. Definidas dae sos guvernos istatales, sas riservas abbarrant in suta de sa giurisditzione de sos istados in ue si siat chi s'agatant.

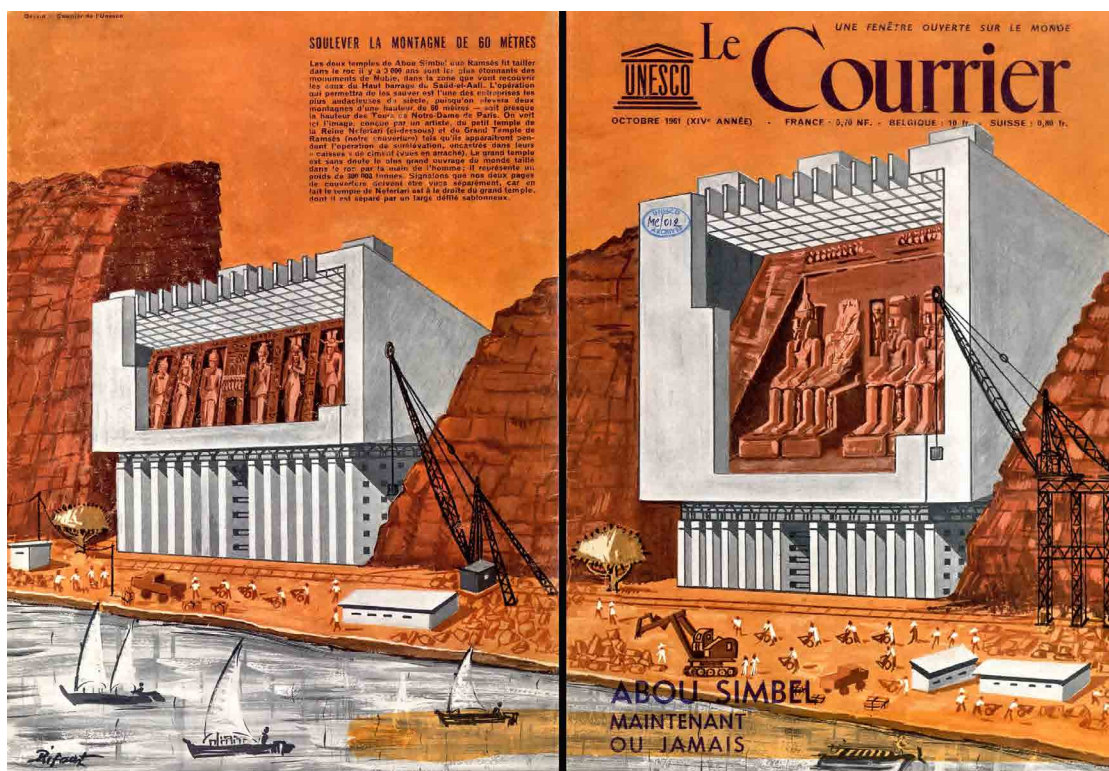
Su Lagu Mannu de s'Ursu a s'iscurigada. Sos autòctonos creent chi Tudze, «su coro de s'abba», tocheddet in sas profundidades de custu ùrtimu lagu mannu galu innidu de s'Àrticu.

Su Curreu de s'UNESCO

tenet 70 annos!

Su colossu cun sos pees de màrmaru

© UNESCO

Su Curreu de s'UNESCO,
santugaine de su 1961.

Roberto Markarian

Semus in sos annos '60. A unu giovaneddu de sos bighinados pòveros de Montevideo li paret de èssere pagu cosa comente figiu de analfabetas. Cheret andare a tesu. At a fàghere istùdios de gabbale de matemàtica pura e aplicada in Brasile e at a èssere elèghidu retore de s'Universidade de sa Repùblica, in Uruguai, in su 2014. Ma, in antis, Roberto Markarian at fatu un'àtera iscola —sa de su pessamentu liberu— iscoberta in sas pàginas de su *Curreu de s'UNESCO*.

In s'annu 2018 ruent sos chimbanta annos de s'agabbu de sa campagna de sarvamentu de su patrimoniu de Abou Simbel.

Deo so de familia modesta: gajjos analfabetas, babbos chi agigu ischint a lèghere e a iscriere. Sa cultura mea est su resurtadu de istùdios chi apo fatu in su sistema pùblicu nostru, su de s'Uruguai, e de sas leturas meas. Dae sos dòighi a sos deghessete annos, apo lèghidu in manera regolare *Su Curreu de s'UNESCO*, e est in cue chi apo bufadu s'abba de sa cultura. Deo so torrende a bidere sas imàgines in sas cobertas suas e mi benint in mente unas cantas pregontas chi pilisaian su mundu de sa sièntzia, de sa cultura e de s'educatzione in su sèculu passadu. Medas sighint a ocupare s'atualidade e no ant pèrdidu nudda de s'importu issoro: sos disafios postos dae s'analfabetismu, s'atzessu a s'abba, sa salvaguardia de su patrimoniu istòricu de s'umanidade...

Dae s'essida sua in su 1948, sa rivista at balangiadu in presse una fama istremenada pro more de s'apertura mentale sua, chi nd'at fatu una fonte de riferimentu subra de chistiones urgentes e controversas.

Ischia chi dia àere agatadu puntos de vista diferentes e una bisione no apolitica, ca non si tratat de custu, ma de un'anàlisi sòbria e aprofundida de sos argumentos.

Cunservo un'ammentu bastante biu de sos nùmeros dedicados a sa campagna de Nùbia. Tando fia un'istudente de sas superiores e no ischia nudda de su Tèmpiu de Abu Simbel. In su nùmeru de freàrgiu de su 1960 de *Su Curreu, Sarvade sos Monumentos de sa Nùbia*, aia imparadu chi su fràigu de sa diga de Assuan in su Nilu, in Egitu, fiat a puntu aundare monumentos de 3.000 annos. Fiat in s'agabbu de sos annos '50. S'UNESCO aiat mobilitadu totu sa Terra pro los sarvare.

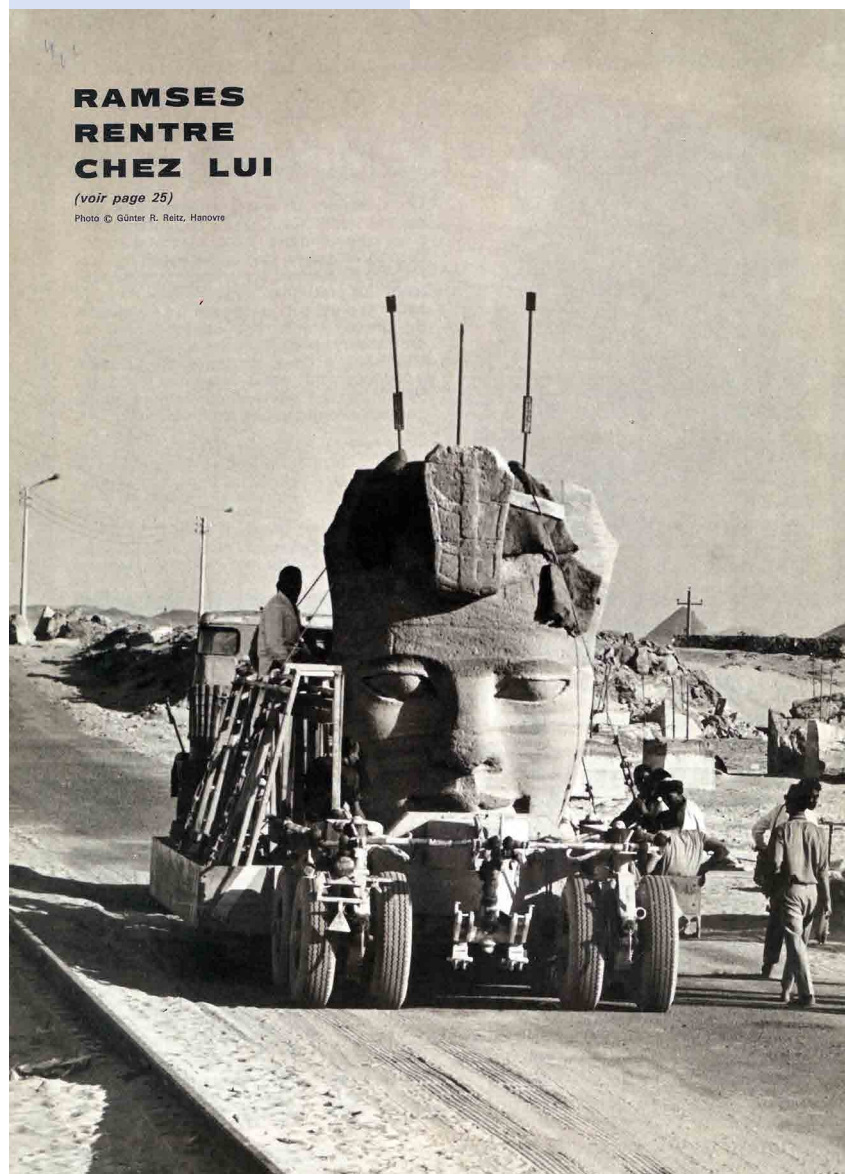
S'Organizatzione at otentu un'agiudu internatzionale ispatosu pro custa impresa colossale de ismontare totu su tèmpiu maestosu de Abu Simbel e de lu torrare a fraigare in unu àteru logu, carchi deghina de metros prus in artu —a manera chi duas bias s'annu, sos raios de su sole pènetrant in su santuàriu internu de su tèmpiu, comente acuntessiat cando s'agataiat in sa positzione originale sua.

Una rivista formadora

Impressionadu dae sos bator colossos de Ramsete II, apo lèghidu in su Curreu de su mese de santugaine de su 1961, intituladu *Abu Simbel, como o mai prus*, custu crarimentu particularizadu de s'iscritore scientificu britànnicu Peter Ritchie-Calder:

«Unu coladòrgiu istrintu giughet a su santuàriu internu in ue b'at sas istàtuas de sas tres divinidadas chi lis ant dedicadu su tèmpiu, e sa de Ramsete matessi. E est inoghe chi podimus bidere s'abilidade ingeniosa de architetas e ingenieris; comente ispetzialistas modernos de s'illuminatzione, aiant fatu a manera chi sos raios de su sole intrarent pro sessantatrès metros in su coro de su monte. Ma su gèniu issoro fiat gasi isvilupadu chi fiant resessidos a lassare in s'iscuru pro s'eternidade su deus de sos inferos, Ptah (a manu manca), cando chi su sole naschende illuminaiat in manera graduale sos àteros tres immortales. Custa particularidade de Abu Simbel, ùnica in su mundu, est devènnida, in s'issèberu finale de su progetu de sarvamentu, unu de sos fatores importantes de leare in cunsideru.»

Pàgina bator de sa coberta de Su Curreu de su mese de freàrgiu de su 1967.

© UNESCO

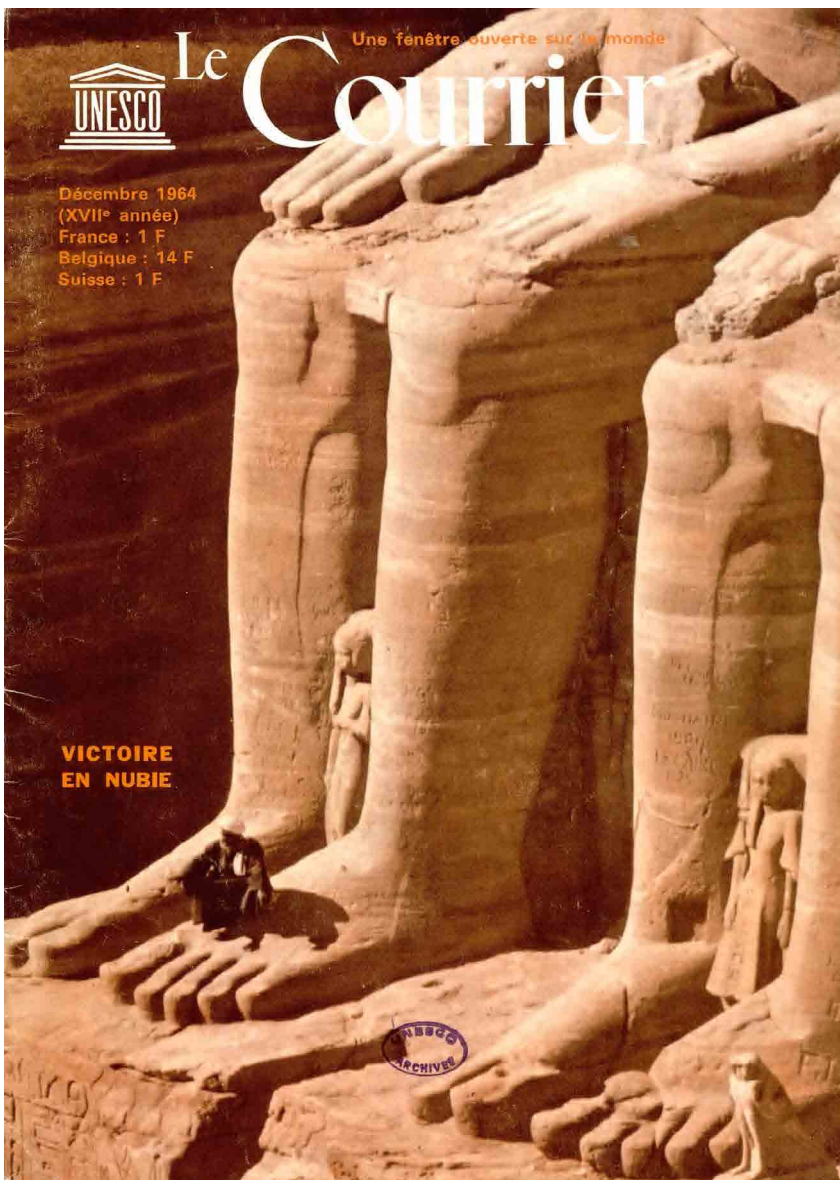
Annu cun annu, su Curreu at informadu de totu sas fases de custa impesa globale sena paragone: *Sa campagna de Nùbia est cumintzada* (Maju 1960), *Unu passadu disconnotu essit a campu dae sas arenas* (santandria 1962), *Vitòria in Nùbia* (nadale 1964), *Sa partzidura de Abu Simbel* (santandria 1965), *Su tèmpiu torradu a fraigare de Ramsete* (freàrgiu 1967), *4000 annos de istòria sarvados ae s'abba* (freàrgiu-martzu 1980), at torradu contu de una de sas vitórias prus mannas de solidaridade internatzionale, comente narat su titulu de un'articulu in su nùmeru de austu-cabudanni de su 1971.

A s'època de sa gioventude mea, sos collaboradores de *Su Curreu de s'UNESCO* fiant Albert Einstein, Claude Lévi-Strauss, Jorge Amado, Bertrand Russell, Robert Capa... Apo imparadu chi fiant issos, ite fiant faghende e ite pessaient, leghende-los. M'ant cunsentidu, comente naraia sa paràula de òrdine de *Su Curreu de s'UNESCO*, de castiare dae «una ventana aberta in su mundu».

Cando, a mesu de sos annos '60, so intradu a s'universidade pro istudiare ingenieria e matemàtica, m'apo coladu tempus meda in atividades sindacales e a sa gestione de s'universidade, e apo sessadu de lèghere in manera regolare *Su Curreu*. Ma, mancu male, finas cunsiderende sas tribulias de s'istòria de s'istadu meu, so resessidu a mantènnere belle totu sos nùmeros chi aia collegadu tràmite unu sistema de filos metàlicos chi oe diat pàrrere agigu primitivu. *Su Curreu*, in tantu, at s'istadu s'esistèntzia sua finas a su 2001, cando ant sessadu de lu publicare in cada mese. Sa farta de finantzamentos e de agiudu l'at custringidu a cungiare in su 2011. Creiamus chi fiat cungiada pro semper.

Una bisione sèria

Ma chimbe annos a pustis, sa rivista est torrada a essire a campu. In su mese de abrule de su 2017 unu nùmeru nou irrichiat sa colletzione, cun sa paràula de òrdine «*Boghes medas, unu mundu ebbia*». Bois podides intrare a sa regorta cumpreta, dae su 1948 a oe, in s'archìviu digitalizadu. Su prus sunt a disponimentu in inglesu, ispagolu e frantzese, ma, pro sos annos prus reghentes, ais a agatare sos nùmeros in totu sas limbas de publicatzione in su situ web de sa rivista. Andade a bidere in su situ Web nou de *Su Curreu* (www.unesco.org/courier), ca si lu balet.

Su Curreu de s'UNESCO, nadale de su 1964.

Ais a iscobèrrere una bisione sèria de sos problemas mannos atuales de s'umanidade e custa ambizione istremenada —chi est unu de sos mèritos colados e atuales de s'UNESCO— pro promòvere su ligàmene intre formas diferentes de pessamentu, diversas formas de parare fronte a sos problemas, un'apellu a sa comunidade de èsseres umanos.

Comente apo gai naradu in ocasiones diferentes, su cuntributu printzipale de custa rivista est sa promotzione de una cultura de sa diversidade de sos puntos de vista e de su respetu. E custa cultura, deo lu naru cun sintzeridade manna —ammentade-bos de sas origines de sa familia mea—, l'apo imparadu leghende *Su Curreu*, cun passione e entusiasmu: fia unu giòvanu disigiosu de imparare, chi aiat agatadu una fonte pro lu faghère. Mi' pro ite apo atzetadu de iscriere custas rias.

S'importu de s'UNESCO e de *Su Curreu* suo in su mundu de oe e de cras est tantu prus mannu, cantu sos printzipes fundamentales de sa Costituzione de s'Organizazione sunt postos in discussione dae sos chi promovent «s'incumprensione a pare de sos pòpulos» e contraighent custos printzipios «isfrutende s'ignoràntzia e su pregiuditziu». Tocat a no l'ismentigare.

Roberto Markarian (Uruguai) est retore de s'Universidade de sa Repùblica, e professore emèritu in s'Istitutu de matemàtica e istatistica Rafael Laguardia (IMERL) de sa Facultade de Ingenieria de custa universidade. Est istadu unu sindacalista, in antis comente istudente e pustis comente professore. A s'època de sa ditadura militare in Uruguai, l'ant impresonadu dae su 1976 a su 1982, pro resones políticas. In su 2015, in occasione de sos 70 annos de s'UNESCO, issu at faeddadu de su tema: «70 annos de s'Unesco e s'impatu suo in Amèrica Latina», in Montevideo, sutaliniende su ruolu de *Su Curreu* de s'UNESCO.

“ S'UNESCO aiat mobilitadu totu sa Terra pro sarvare sos monumentos de sa Nùbia ”

Unu viàgiu in sa diversidade culturale de su mundu, tenende comente bùssola sa dinnidade de s'òmine

S'avventura non tenet prus un'orizzonte geogràficu. Non b'ant prus continentes virghines, non b'at prus otzèanos disconnotos, ne isulas misteriosas. Sende gasi, sos pòpulos abbarrant in carchi manera agenos s'unu a s'àteru, e sas traditziones, sos isperos segretos, sos cumbinchimentos intimos de cadaunu de issos s'ghint a èssere in manera ampra disconnotos dae sos àteros... Ulisse non tenet prus logu fisicu pro andare. Ma tenet un'odissea noa chi cheret cumintzada cun apretu: s'esplorazione de sos milli e unu paisàgios culturales, sa variedade infinida de ideas e sabidurias viventes, duncas s'iscoberta de sa pluralidade de s'òmine. Est custa odissea chi bos proponet *Su Curreu de s'UNESCO*, oferende cada mese unu tema de livellu universale, tratadu dae autores de natzionalidades, abilitades e sensibilidades diferentes. Unu viùgiu in sa diversidade culturale de su mundu, tenende, comente bùssola, sa dinnidade de s'òmine de cada logu.

Juin 1989. Primu editoriale de Bahgat Elnadi e Adel Rifaat, direttore e redatore capu de *Su Curreu* (1988-1998)

Mi', riu antigu, sos òmines chi nch'ant a giùghere custos colossos a tesu dae sas abbas tuas

S'8 de martzu de su 1960, s'UNESCO inàugurat sa campagna internatzionale pro s'amparu de sos monumentos de sa Nùbia. André Malraux, tando ministru de Istadu incarrigadu de sos Afares culturales de Frantza, presidet sa tzerimònia in sa sede de s'UNESCO. Inoghe publicamus partes de su discursu suo publicadu dae *Su Curreu* de martzu de su 1960.

S'istile egitzianu s'est evòlidu pro nde fàghere, dae sas formas prus nòbiles suas, mediadores intre sos òmines efimeros e sas costellatziones chi los ghiant. At divinizadu sa note. Custu est su chi provamus totus, cando abbaidamus s'Isfinge de Giza, chi est acuntèssidu, cando l'apo bida a s'iscurigada: «A tesu, sa segunda piràmide cùngiat sa prospetiva, e faghet, de sa màscara fùnebre colossale, su tentadore de unu latzu contra a sas undas de su desertu e contra a s'oscuridade. Est s'ora in ue sas formas prus antigas guvernadas torrante a adoviare su pispisu de seda de su desertu chi rispondet a sa prostratzione istremenada de s'Oriente; s'ora in ue custas formas torrante a biu su logu in ue sas divinidadas faeddaiant, nch'istèsiant s'immensidade sena forma e òrdinant sas costellatziones chi parent essende dae sa note petzi pro gravitare a inghiriu issoro».

A pustis de custu, s'istile egitzianu, pro tremigia annos, at traduidu su deperibile in eternu.

Cumprendamus bene chi custu istile nen nos pertocat petzi comente testimonia de s'istòria, nen comente su chi, in antis, si mutiat bellesa.

Sa bellesa est devènnida unu de sos enigmas prus mannos de su tempus nostru, sa presèntzia misteriosa chi aunit sas òperas de Egitu cun sas istàtuas de sas catedrales o de sos tèmpios aztecos, a sas grutas de Índia e Tzina, a sas pinturas de Cézanne e Van Gogh, a sas òperas de sos artistas prus mannos, mortos o galu bios, in su Siddadu de sa prima tzivilidade mundiale.

Resurrezione gigante, in ue su Renaschimentu at a pàrrere petzi comente una prova. Pro sa prima bia, s'umanidade at iscobertu unu limbàgiu universale de s'arte. Nois nde cumprendimus cun craresa sa fortza, finas si non nde connoschimus sa natura. Sena duda, custa fortza benit dae su fatu chi custu Siddadu de s'Arte, chi de issu s'umanidade tenet cussèntzia pro sa prima bia, nos dat sa vitòria prus lughente de sas òperas umanas contra a sa morte.[...]

Cun sos autores de custas istàtuas de granitu, non tenimus mancu a cumone

su sentimentu de amore, mancu su de sa morte, mancu, forsis, una manera de castiare sas òperas issoro; ma in dae antis de custas òperas, s'atzentu de iscultores anònimos e ismentigados pro duos millènnios nos paret invulnerabile a sa sutzessione de sos impèrios, comente s'atzentu de s'amore maternu. [...]

Non nos amus a congratulare in manera bastante [cun su Direttore Generale de s'UNESCO] pro àere isvilupadu unu disinnu gosi atrividu, chi càmbiat s'impresa bostra in una badde de su Tennessee de s'archeologia. [...]

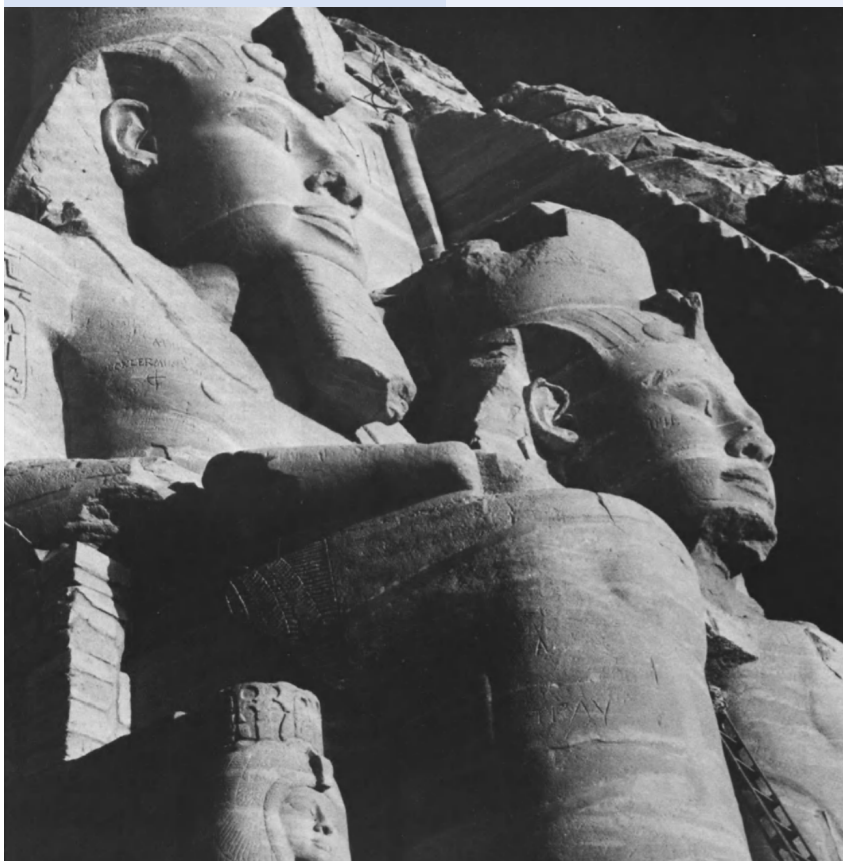
S'apellu bostru no apartenet a s'istòria de s'ispiritu ca devides sarvare sos tèmpios de sa Nàbia, ma ca, cun issu, sa prima tzivilidade mundiale cheret publicamente s'arte mundiale comente patrimoniu indivisibile suo. S'Otzipiente, cando creiat chi s'eredade sua cumintziait in Atene, at castiadu in manera isvagada s'Acropoli dèrruende-si...

Su flussu lenu de su Nilu at riflètidu sas multitudines afrigidas de sa Biblia, s'esèrtzitu de Cambise e de Lisandru, sos cadderis de Bisàntziu e sos cadderis de Allah, sos sordados de Napoleone. Cando su bentu de arena colat subra de issu, sena duda s'ammentu antigu suo si misturat cun indifferèntzia cun su prùere illuinadore de su triuntu de Ramsete, cun su prùere tristu chi ruet in palas de sos esèrtzitos bintos. E, ispèrdida s'arena, su Nilu agatat sos montes isculpados, sos colossos in ue sos riflessos immutàbiles acumpàngiant dae meda su murmutu de eternidade.

Càstia, riu antigu chi sos aundamentos tuos ant cunsentidu a sos astròlogos de fissare sa data prus antiga de s'istòria, sos òmines chi ant a giùghere custos gigantes a largu de sas abbas tuas, fecundas e finas distrutivas: òmines chi benint de cada chirru de sa Terra. A de note, as a torrare a riflètere sas costellatziones in ue, in suta, Iside at tzelebradu sos ritos funeràrios, e s'istèddu cuntempladu dae Ramsete. Ma s'operaju prus ùmile at chi a sarvare sas istàtuas de Iside e de Ramsete at a nàrrere su chi tue as connotu dae semper, e chi tue as a intèndere pro sa prima bia: «B'at un'atu ebbia chi non sustituit s'indifferèntzia de sas costellatziones e su murmutu eternu de sos rios: est s'atu chi cunsentit a s'òmine de nch'istratzare carchi cosa a sa morte».

André Malraux

Fotografia de una pàgina de Su Curreu de freàrgiu-martzu 1980 «Vitòria in Nùbia, 4000 annos de Istòria sarvados dae sas abbas»

literadura universale in sardu? COMO PODIMUS!

IN SAS MÈGIUS
LIBRERIAS
O IN LÌNIA
www.papiros.org

Àteros autores:
JOHANN WOLFGANG VON
GOETHE – MIGUEL DE
UNAMUNO I JUGO – JOSÉ
SARAMAGO – GABRIEL
GARCÍA MÁRQUEZ –
EDUARDO MENDOZA – LUIS
SEPÚLVEDA – JAMES JOYCE

Sèrie noa in
collaboratzione
CONDAGHES&PAPIROS

Su Curreu tenet 70 annos

UNESCO ©